

SUMMARY

The conflict situations which arised during the carrying out of stolypin's agrarian reform in Kharkiv region is reseached in the article. It is an attempt of investigation the social structure of opponents of agrarian reform. Author supposes that the reason for the conflicts was an inattentivity of administration to interests of peasantry.

Д. Ю. МИХАЙЛИЧЕНКО

ЗАКОНОДАВЧЕ ОФОРМЛЕННЯ ПОЛІТИКИ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ (1919 Р.)

Тема політики «воєнного комунізму» була однією з найдискусійніших в радянській історіографії і багато в чому залишається такою і на сьогодні. Неоднозначність та складна історія виникнення самого цього терміну відначально провокували відмінність його розуміння. В цілому незмінним є лише визначення його як загального напрямку економічної політики радянської влади протягом громадянської війни.

Переважно, зміст дискусій стосується питання визначеності системи заходів воєнно-комуністичної політики. В концепціях, що є переважаючими в радянській історіографії, політика воєнного комунізму розглядається як слабо пов'язаний комплекс заходів військово-мобілізаційного походження. Перегляд деяких визначених ідеологічними потребами та політичною кон'юнктурою схем в останні роки призвів до змін в розумінні змісту та спрямованості політики «воєнного комунізму». В сучасній українській історіографії, зокрема в працях С. В. Кульчицького [1], стверджуються концепції, що розглядають політику «воєнного комунізму» як системно пов'язаний комплекс заходів, що підпорядковувався впровадженню певної ідеологічної моделі соціальних та економічних перетворень і динаміка якого визначалась реакцією суспільства та економіки країни. Метою цього курсу було «створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства» [1, с. 14].

Аграрне питання в його широкому розумінні займає в цьому процесі провідне місце. Продовольче питання, аграрна політика, відносини радянської влади з селянством були головними чинника-

ми соціальної напруги в суспільстві, найбільш відчутними проблемами економічної політики радянських урядів РСФРР та УСРР.

Розгляд законодавчого оформлення «воєнно-комуністичних» заходів в сільському господарстві дозволяє досить ефективно виявляти провідні напрямки здійснення, визначити мету та зміст проведення політики «воєнного комунізму».

Провідним напрямком створення нової радянської законодавчої системи щодо сільського господарства в 1919 році була легалізація системи продовольчих монополій. Законодавче їх визначення здійснюється серією законодавчих актів, виданих 31 січня — 11 лютого 1919 р. Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України (ТРСУ) «Про організацію продовольчої справи» від 31 січня 1919 р. встановлювалась державна монополія на заготівлю хліба¹, цукру, солі та чаю. Особливий режим розподілу поширювався й на інші немонополізовані продукти. Їх вивіз за межі України дозволявся лише за дозвільними нарядами Продовольчого відділу ТРСУ, або Відділу народного господарства України. Декрет мотивувався «інтересами найбільш раціональної постановки продовольчої справи» [2, с. 66], проте відсутність безпосередніх економічних підстав його видання відразу ж визнавалась: пояснюючи поступовість у введенні монополій та політики стосовно приватної торгівлі, О. Г. Шліхтер вказував в доповіді на пленумі Московської ради робітничих та червоноармійських депутатів 25 березня 1919 р. на тяжкий стан, в якому опинився б Наркомпрод, «якщо б в країні, де вчора хліб вільно продавався по 2 крб. 50 коп. за фунт і де в будь-якому магазині ви могли дістати цілу низку продуктів за порівняно недорогими цінами, — якщо б все це після приходу радянської влади опинилося б вмиль недосяжним» [3, с. 366].

З виданням постанов Наркомпроду «Про тверді ціни на хліб врожаю 1918 р.» від 1 лютого 1919 р., «Про кількість насіннєвого продовольчого та кормового збіжжя, що залишається для потреб господаря при вивласненні врожаю 1918 р.» від 11 лютого 1919 р. та декретом РНК України 8 лютого 1919 р. «Про відібрання зайвни хліба та встановлення твердих цін на них» [4, с. 97, 108-111] хлібна монополія набувала завершеного вигляду. Як і в РСФРР, ідеологія монопольного законодавства базувалась на визначенні поняття «надлишку» понад «нормального» споживання та на ство-

¹ «Хлібом» визначалось досить широке коло продуктів — за постановою РНК від 28 лютого 1919 р. про тверді ціни на збіжжя, «збіжжям» визнавались: жито, пшениця, овес, ячмінь, просо, гречка, горох, квасоля, кукурудза, сочевиця, боби.

ренні системи так званих твердих цін, що мали специфічну ідеологію формування. Тверді ціни формувались не за принципом визначення їх з позицій можливостей бюджетного фінансування продовольчої монополії, а виходячи з «правильного», не «спекулятивного» ціноутворення. Тверді ціни були безпосередньо пов'язані з системою так званого продуктообміну, зворотного боку хлібної монополії — монопольного державного постачання селянських господарств реманентом та «предметами хатнього господарства». Вилучення хлібних «надлишків», кількість яких розраховувалась за принципом продовольчого мінімуму [4, с. 110], ліквідовувало б переважну частину приватної пропозиції на ринках продовольства. Це могло стати ще одним кроком до одержавлення народного господарства України.

В такому ж контексті введення продовольчих монополій розглядалось і в резолюції III Всеукраїнського з'їзду рад з продовольчого питання, ідентичній резолюції з цього ж питання III з'їзду КП(б)У. Визначивши «заміну капіталістичного товарообміну соціалістичним продуктообміном» як основне завдання продовольчої політики, «найближчими практичними заходами» з'їзд визначив саме державну монополію на заготівлю найважливіших продовольчих продуктів за твердими цінами, встановлення твердих цін на них та на всі інші продукти та фабрикати першої потреби поряд з націоналізацією торгівлі.

Отже, резолюція дає вичерпну оцінку як спрямованості радянської продовольчої політики в Україні, так і її кінцевої мети.

Систематичним обмеженням надалі піддавався і обіг немонополізованих продуктів. Обмежується коло організацій, яким було дозволено проводити заготівлю продовольчих товарів в Україні [4, с. 67-68, с. 85-86], діяльність організацій та осіб, що займалися торгівельними операціями з товарами, потрібними селу, та сільськогосподарським реманентом суворо регламентувалась.

Подальші зміни в радянському законодавстві, що стосувалось державної продовольчої політики в широкому розумінні, тобто політики держави відносно економічної діяльності селянських господарств, відбуваються в середині квітня 1919 р. і пов'язані, перш за все, з введенням продрозкладки.

Традиційно, введення продрозкладки пов'язують з загостренням продовольчої кризи та зміною політики радянської влади в продовольчому питанні. В роботах Е. Г. Гімпельсона, наприклад, введення продрозкладки в РСФРР розглядається як лише зміна принципу визначення лишків — від потреб держави у продо-

вольстві. До того ж «особливістю продрозкладки було і те, що вона, порушивши звичні економічні зв'язки між містом та селом, неминучі в країні з дрібнотоварним виробництвом, викликала своєрідну «ланцюгову реакцію», поглиблюючи та поширюючи інші «воєнно-комуністичні» процеси» [5, с. 60-61].

Не заперечуючи впливу кризових процесів в економіці на прийняття рішень радянських урядів про введення продрозкладки, слід проте визначити, що в УСРР, як і в РСФРР, продрозкладка не вносила ніяких помітних системних змін в радянське продовольче законодавство, радянську продовольчу політику.

В ст. 1 Декрету РНК України «Про розкладку зайвин урожаю 1918 та попередніх років» від 12 квітня 1919 р. [4, с. 519-521] залишається незмінною мотивація, характерна для всього радянського продовольчого законодавства: «організація планового державного постачання... харчових продуктів та речей першої потреби»; вказується, що декрет видається «в додаток та розвиток декрету «Про організацію продовольчої справи на Україні» від 31 січня 1919 р. Не піддався аніяким змінам принцип продовольчої монополії. Кількість хліба, належного до здачі за ст. 2, визначалась «відповідно до розмірів урожаю, запасів та норм споживання на таких підставах: а) на кожну волость призначається до постачі кількість хліба кожної категорії, пропорційно до кількості десятин ріллі, що є під засівом даного хліба...» Не заперечував декрет і принципу «продуктообміну» (ст. 5). Фактично, відбувався лише перехід на більш ефективну систему обчислення «надлишку», базові ж підвалини хлібної монополії — здійснення права держави на «надлишок» продукції селянського господарства залишалися незмінними.

Попередні засади монопольного товарообігу закріплював і декрет ВУЦВК від 15 квітня 1919 р. «Про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих продуктів і речей домашнього господарства» [2, с. 108-110], що проголошував Наркомпрод «виключним організатором, що має виключне право розпоряджатися всіма продовольчими продуктами та засобами особистого вжитку та хатнього господарства, що знаходяться на території України», монополістом їх розподілу та постачання.

Більш суттєві законодавчі зміни декрет від 12 квітня вносив у соціальну політику радянської влади на селі. Відповідно до ст. 2 пп. 6 — г створювалась законодавча база здійснення «класової» продовольчої політики. Селяни, що мали до 5 десятин посівної площі,

від продрозкладки звільнялись, ті, що мали понад 10 десятин — повинні були поставити кількість хліба, що припадала на звільнені господарства, відповідно до кількості посіву. Під проведення «класового» принципу в продовольчій політиці підводилась фінансова та організаційна база.

Здійснення «класової» диктатури в селі було другим після продовольчих монополій провідним принципом радянського законодавства. Він реалізувався в створенні інституції комбідів та в систематичній дискримінації «куркульських» господарств.

За декретом та положенням ТРСУ «Про організацію влади на місцях» від 30 листопада 1918 р. та постановою ТРСУ від 17 січня 1919 р. «Про утворення волосних і сільських комітетів бідноти (тимчасове положення)» соціально-політичний режим в українському селі докорінно змінювався [2, с. 44-47, 52-55].

Дві центральні ідеї представляли ці законодавчі акти: передача влади на місцях підконтрольним державі адміністраціям, не змушеним власними економічними інтересами до опозиції радянській продовольчій політиці, та встановленн^я поза законом «куркульства» як явища.

За деталізованою постановою від 17 січня комбіди оголошувались установами тимчасовими, що діють до утворення рад та мають обиратися на загальних зборах, утримуючи на період до створення рад всю владу в селі (за відсутності там ревкому). Обирати та бути обраними до комбідів не мали бути «куркулі» та «багаті-господарі», що мають надлишки хліба і інших продовольчих продуктів або торговельно-промислові заклади та користуються батрацькою чи найманою працею.

Детально визначались функції комбідів в здійсненні продовольчої політики — розподіл та вилучення хліба, державне постачання «незможних» селян, як і охорона «усупільненого» майна маєтків становили коло обов'язків комбідів, хоча декрет, що проголошував введення продовольчих монополій, було прийнято лише 31 січня 1919 р.

В логічно завершеному вигляді юридичне та політичне становище комбідів визначалось інструкцією НКВС УСРР від 1 червня 1919 р. [2, с. 131-136], 1-ша стаття інструкції констатувала, що «сільські комітети бідноти мають за мету встановлення соціалістичного будівництва на всій території України...». Комбіди офіційно отримували функції сільських виконкомів «до організації сільських Рад», це положення продовжувало діяти і після 7-ми місяців від початку встановлення «радянської» влади в Україні. Коло виборців

та осіб, що можуть бути обраними, обмежувалось формальним майновим цензом: не могли бути обраними до комітету селяни з господарствами від 5 до 10 десятин (ст. 5). Вираженням є і адміністративне становище комбідів — вони мають обмежену відповідальність перед виборцями, але необмежену перед «вищестоящими інстанціями», члени комітетів за особистою відповідальністю прирівнюються до «посадових осіб» (ст. 19, 20, 24 б). Комітети, за інструкцією, отримували і широку господарську компетенцію. Вони мали «наглядати» за діяльністю «кооперативів, комун та націоналізованих (радянських) господарств», не втручаючись в їх діяльність (ст. 12); та спостерігати за своєчасним виконанням господарських робіт в селянських господарствах (ст. 13 а).

Розгляд змісту поняття «куркуль» в радянському українському законодавстві періоду, що розглядається, дозволяє зробити висновок, що цей ідеологічний термін грав досить важливу роль в реальній політиці, беручи участь у формуванні законодавчого оформлення «воєнно-комуністичної політики». В згаданій вже постанові від 17 січня 1919 р. під «куркулем» та не більш конкретизованим поняттям «багатій-господар» практично розумілись селяни, що мали надлишки хліба, або вели орієнтоване на ринок господарство. О. Шліхтер дав на III Всеукраїнському з'їзді Рад більш ніж симптоматичну відповідь на запитання з залу «що таке куркуль?»: «комітети бідноти в селах завжди чудово визначають, хто куркуль, а хто не куркуль. В цьому відношенні інструктори не потрібні, вони диктуються самим життям. Ми не беремося намагатись розмежувати населення сіл на куркулів та не-куркулів. Це справа компетенції місцевих мешканців. (З місця: «прохаємо розмежувати, треба обов'язково»)» [3, с. 118].

Будучи в ідеологічному розумінні «експлуататором», в реальній політиці законодавство дозволяло розглядати «куркуля» як особу, яка пасивно, просто ведучи орієнтоване на ринок господарство, чи активно протистоїть проведенню державної монополізації сільськогосподарського виробництва, процесам «усуспільнення». «Куркулем» могло бути визнано кожного.

Отже, в системі радянського законодавства в сфері сільського господарства питання суто класових, соціальних змін не є самоцінними.

Напрямки політики «воєнного комунізму» чітко простежуються і в аграрному законодавстві УСРР 1919 р.

Відповідно до Маніфесту ТРСУ від 28 листопада 1918 р. в аграрному питанні передбачався лише безоплатний розподіл по-

міщицьких земель між селянами [2, с. 41] Проте вже в Декларації ТРСУ 25 січня 1919 р. акценти стосовно завдань ТРСУ в аграрному питанні дещо змінено. В восьмому абзаці декларації в єдиному змістовному контексті пропонуються наступні заходи: сприяння розповсюдженню колективного обробітку землі (шляхом державної технічної допомоги) — планомірна організація комуністичного виробництва і розподілу — одержавлення торгівлі та державна заготівля предметів першої потреби [2, с. 59].

В резолюціях III з'їзду КП(б)У (1-6 березня) та III Всеукраїнського з'їзду рад (9 березня 1919 р.) «Про земельну політику» визначається, що «найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського», товариське землекористування є «найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві», одноосібне господарство «слід розглядати як тимчасове та відживаюче» [7, с. 45].

Задля реалізації цих завдань уряду пропонувалось скористатися важелями пріоритетності при розподілі конфіскованих маєтків: першочергово мали наділятися «товариські» господарства, культурні маєтки мали бути використані для створення зразкових «культурно-промислових» радянських господарств і комун. Зрівняльний розподіл «решти» земель визначено як тимчасовий [7, с. 45].

Подальший розвиток радянського аграрного законодавства надавав широкі можливості для розвитку положень резолюцій в процесі проведення аграрної політики. За виданою на початку березня 1919 р. постановою Наркомзему «Про розподіл земель у тимчасове рівноподільне користування (інструкція)» [4, с. 341-352] всі землі «єдиного державного фонду УСРР» передавались у виключне ведення Наркомзему (принцип протилежний до програм соціалізації чи муніципалізації землі), проведення реформи покладалось на земвідділи.

Інструкцією пропонувалось розділити земельний фонд на дві категорії: «а» — залишаються в завідуванні Наркомзему, та «б» — підлягають «тимчасовому зрівняльному розподілу». Особливістю положення було саме визначення переліку земель, що мали належати до категорії «а» (ст. 6). До цього переліку, за думкою боротьбіста Шумського, висловленою на III Всеукраїнському з'їзді рад, в умовах України можна було віднести будь який маєток [6, с. 161].

В наступному базовому акті законодавчого оформлення аграрної політики — декреті ВУЦВК «Положення про соціалістичне землевпорядження та про переходові заходи до соціалістичного

землеврядування» від 26 травня 1919 р. [4, с. 648-664], що був аналогом відповідного положення ВЦВК (РСФРР) знайшла відображення тактична лінія РКП(б)-КП(б)У на послаблення прямого тиску на селянські господарства з низькими розмірами землекористування, так званий «союз з середняком». Перелік земель категорії «а» було дедеталізовано, що практично, дозволяло вивести з цієї категорії суттєву частину земель маєтків. До декрету було внесено додаткову ст. 4, що акцентувала на недопущенні примусу при організації колективних господарств.

Але надмірно акцентувати увагу на цих положеннях, рівно як і на різниці юридичних форм організації колгоспів (комуна, артіль тощо), що за думкою деяких дослідників має ключове значення при формуванні політики «воєнного комунізму» [5, с. 73-74] не варто.

Більш ґрунтовним є ідеологія та провідні положення декрету від 26 травня — визначення всієї землі в межах УСРР як єдиного державного фонду (ст. 1), визначення законодавчого пріоритету громадського землеробства (ст. 3), встановлення принципів функціонування радянських та колективних господарств як невід'ємної частини централізованої системи державного «планового» господарства. З цієї точки зору будь-якої суттєвої різниці в визначеному законодавством становищі радянських господарств, сільсько-господарських комун нема. І саме з цієї точки зору до правового становища колективних та громадських господарств наближається становище господарств індивідуальних.

Таким чином:

1. Законодавче оформлення політики «воєнного комунізму» в сільському господарстві України відбувалось через узаконення умов одержавлення сільськогосподарського виробництва та розподілу.

2. Узаконення хлібної монополії та продрозкладки, як заходів типово подібних, здійснювалось в межах курсу на побудову соціалістичної економіки та було спрямоване на поступове одержавлення ринку сільськогосподарської продукції.

3. Побудова законодавства на засадах «класової» політики дозволяє конвертувати поняття неокресленого змісту — «куркуль», «спекуляція» тощо, задля делегалізації приватного сільськогосподарського виробництва, орієнтованого на ринок.

4. Введення в аграрне законодавство поняття «єдиного земельного фонду», надання законодавчого пріоритету колективному виробництву створювали законодавчу базу для структурної перебудови

дови сільськогосподарського виробництва в напрямку створення контрольованих державою сільськогосподарських підприємств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С. В. УРСР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії.— К.: Вид-во НАН України, 1994.— 141 с.
2. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919): Збірник документів і матеріалів.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— 764 с.
3. Шлихтер А. Г. Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти.— М.: Наука, 1975.— 448 с.
4. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.— 1919.
5. Гимпельсон Е. Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология.— М.: Мысль, 1973.— 296 с.
6. III всеукраїнський з'їзд Рад (6 — 10 березня 1919 р.): Стенографічний звіт.— Х.: Видання Центрального архівного управління УРСР, 1932.— 336 с.
7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1.— К.: Політвидав України, 1976.— 1007 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается законодательное оформление политики военного коммунизма в Украине в конце 1918 — 1919 гг.

Политика военного коммунизма была направлена на преодоление экономического кризиса и опиралась на теоретические представления о возможности непосредственного введения коммунизма. Определяющим фактором формирования политики военного коммунизма в Украине были попытки разрешения аграрно-продовольственного вопроса в условиях гражданской войны. Советское правительство Украины, представленное преимущественно радикальными представителями КП(б)У, взяло курс на активное формирование государственного хозяйства в УССР. В Украине был законодательно оформлен фактический отказ от проведения уравнительной земельной реформы. Украинское советское аграр-

ное законодательство последовательно утверждает нормы, которыми закреплялось право государства как единственного и исключительного владельца земли и организатора сельскохозяйственного производства.

SUMMARY

In the article the legislative legalisation of the «war communist» policy in Ukraine at the end of 1918-1919 is considered.

The policy of the «war communism» was directed on overcoming of an economic crisis and leaned on theoretical tenet about a possibility of direct introduction of the communism. The defining factor of this policy's shaping in Ukraine were attempts to resolve the agrarian-food problem in conditions caused by a realization of the radical communist reforms in economy. The Soviet government of Ukraine represented mainly by the radical members of the CP(b)U had taken a rate on active shaping of state-organised agrarian economy in the UkSSR. In Ukraine actual refusal of realization of leveling ground reform legislatively was made out. The Ukrainian Soviet agrarian legislation sequentially approved norms, with which the principle of the state, as unique and exclusive holder of ground and organizer of agricultural production was fixed.

Г. Ю. КАНИЩЕВ

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В 1920 Р.

Сучасні економічні перетворення в Україні, які супроводжуються грандіозним перерозподілом власності та появою нових форм господарювання, вимагають ретельного державного контролю за використанням бюджетних коштів. Актуальність цього питання обумовлена масовими випадками нецільового використання бюджетних коштів, особливо коштів галузевого призначення та коштів, спрямованих на соціальний захист населення [1, с. 192].

Як показав аналіз використання бюджетних коштів у 1995 році, здійснений контрольною групою комісії Верховної Ради України з питань бюджету, одним з найбільш поширених нецільових використань бюджетних коштів було їх надання як кредитів

після відповідного перерахування з керуючих установ неіснуючим або помилково вказаним адресатам [1, с. 192]. Крім того, не зважаючи на зміну форми власності, недержавні підприємства залишаються головними отримувачами видатків з державного бюджету, на що у 1995 р. було витрачено 5410,1 мільярди карбованців [1, с. 193]. Бюджетні кошти, ніяк не пов'язані з відшкодуванням державою власних боргів, складали також значну частину операційних доходів банків [1, с. 193].

Ці та інші факти свідчать про актуальність впровадження жорсткого контролю за витратами, суворої державної дисципліни.

Сучасний стан контролю за використанням державних бюджетних коштів в Україні характеризується такими особливостями: по-перше, цей контроль зосереджено в руках декількох установ — Державної податкової адміністрації, Державної контрольно-ревізійної служби, Головного управління Державного казначейства та ін. [2, с. 54]. По-друге, контрольні функції цих органів чітко не розмежовані. Так, контроль за надходженням коштів до бюджету здійснюють і Державна податкова адміністрація, і Державне казначейство [2, с. 54]. Водночас функції, які мають бути зосередженими в одному відомстві, розділені між різними установами. Так, контроль за станом обліку фінансових і матеріальних ресурсів у всіх бюджетних установах здійснює Державна контрольно-ревізійна служба [3, с. 326], а контроль за використанням цих ресурсів — Державне казначейство України [2, с. 54].

Сучасний стан розвитку української економіки та необхідність нагляду за діяльністю державного апарату, інших державних і приватних організацій, що отримують бюджетні кошти, вимагають створення в загальнодержавному масштабі контрольної служби, функціями якої повинні стати:

- 1) перевірка стану обліку грошових і матеріальних ресурсів в усіх установах, підприємствах, організаціях, які отримують кошти з державного бюджету та державних валютних фондів;

- 2) контроль за надходженням коштів до державного бюджету та перевірка ефективності використання цих коштів, що означає перевірку виконання державних програм, під які виділені бюджетні кошти;

- 3) перевірка звітності про облік та використання державних фінансових та майнових ресурсів.

Одним з важливих кроків в цьому напрямку було прийняття Верховною Радою України 11 липня 1996 року закону про Рахункову палату Верховної Ради, як орган контролю парламенту за

виконанням державного бюджету, використанням за призначенням органами виконавчої влади коштів державних цільових фондів та ін. [2, с. 54]. Тепер на черзі постає питання створення регіональних контрольних органів, підзвітних місцевим Радам, функції яких були б подібними до функцій Рахункової палати Верховної Ради. Наявність таких контрольних органів набуває важливого значення в умовах подальшого збільшення ролі регіонів в соціально-економічному та політичному житті країни. Створення регіональних контрольних органів повністю відповідає статті 143 Конституції України, де мова йде про право обласних та районних Рад народних депутатів контролювати виконання затверджених ними місцевих бюджетів та програм соціально-економічного і культурного розвитку [4, с. 47]. Крім того, стаття 143 основного закону закріплює за міськими, сільськими та селищними Радами право здійснення контролю за діяльністю комунальних підприємств, установ і організацій [4, с. 47]. Створення регіональних органів контролю дало б змогу Радам різних рівнів ефективно здійснювати свої контрольні повноваження, передбачені Конституцією України.

Як свідчить вітчизняний і зарубіжний досвід [2; 5; 6] ефективна контрольна діяльність неможлива без активної взаємодії контролю та управління. Тільки така взаємодія дає можливість вищим органам державного управління перевіряти виконання їхніх розпоряджень нижчими ланками державного апарату. Оскільки в Україні, згідно із статтею 119 Конституції виконання місцевих бюджетів та програм соціально-економічного та культурного розвитку покладено на місцеві державні адміністрації, то необхідним є підзвітність місцевих органів державного контролю як місцевій раді, так і голові місцевої державної адміністрації. Цим забезпечується ефективна взаємодія законодавчої та виконавчої влади на регіональному рівні у вирішенні проблем соціально-економічного і культурного розвитку.

Багатий досвід в цьому плані дає вивчення діяльності органів державного контролю на Харківщині, зокрема звітів, які направляв до Харківського губвиконкому губерньський відділ Робітничо-селянської інспекції (РСІ) у 1920 році. Цінність цих документів, як історичного джерела, полягає в тому, що вони висвітлюють процес контролю над державним апаратом в галузі ефективності використання ним державних бюджетних коштів, а також розкривають взаємовідносини контрольних органів та органів управління в період становлення української державності в ХХ столітті.

Звіти Харківської губерньської РСІ за 1920 рік збереглися в

архівному фонді губвиконкому і уявляють собою комплекс документів про діяльність органів держконтролю за кожні два тижні. Направлялися вони до інформаційно-інструкторського підвідділу відділу управління Губвиконкому. Обов'язковими елементами звітів були: перелік установ, підприємств, організацій, які були перевірені губінспекцією за зазначений термін, а також детальна інформація про перевірки із зазначенням методу контролю, який застосовувався при перевірці того чи іншого об'єкту (документальний або фактичний поточний контроль, або їх комбінування). Звіти підписувалися завідуючим губернською РСІ, завідуючим організаційно-інструкторським відділом та керуючим справами губернської РСІ.

Крім двотижневих звітів важливе значення має також загальний звіт Харківського губернського відділу Робітничо-селянської інспекції УСРР за 1920 рік, в якому подані відомості про діяльність не лише губернської РСІ, але й повітових інспекцій Харківської губернії, а також районних інспекцій міста Харкова: Іванівсько-Лисогорської, Осново-Холодногорської та Петінсько-Журавлівської [7, арк. 43-45]

Згідно з Конституцією УСРР 1919 р. змістом державного контролю була перевірка діяльності органів Радянської влади, зокрема правильності, закономірності та доцільності їхніх грошових витрат [8, с. 130]. Ось чому в діяльності Харківської губернської РСІ, що існувала як відділ Губвиконкому з 26 лютого 1920 року [7, арк. 34] велика увага приділялася контролю за витратами коштів органами державного управління.

Засобом контролю РСІ за грошовими витратами була попередня ревізія, тобто розгляд контролером фінансових кошторисів та нарядів на матеріальні цінності до здійснення витрат [9, с. 69]. Як свідчить загальний звіт Харківської губернської РСІ за 1920 рік, витрати більшості губернських установ (відділу охорони здоров'я, земельного відділу, особливого продовольчого комітету та ін.) були затверджені умовно [7, арк. 35-38, 40] і лише у відділах праці, зв'язку, та розподільчому відділі більшість витрат були затверджені контролерами без заперечень [7, арк. 37, 42].

Велику кількість умовно затверджених коштів можна пояснити громіздкістю державного апарату і прагненням контрольних органів обмежити витрати на його утримання. Так, тільки в апараті губернського відділу комунального господарства налічувалося 23 підвідділи, які, в свою чергу, поділялися на 242 секції [7, арк. 34].

Контроль за витратами коштів, який проводили органи Робітничо-селянської інспекції, в тому числі і Харківська губернська РСІ, робив актуальним питання про стан обліку та звітності в підконтрольних РСІ установах, підприємствах та організаціях. Так, в липні 1920 року губернська РСІ доповідала губвиконкому про ревізію звітності Управління центральної комендатури м. Харкова. При перевірці стану обліку та звітності контролерами РСІ зверталася увага не тільки на записи в книгах, за якими велася звітність-касовій, матеріальній та речовій. — але й на виправданні документи, на підставі яких робилися ці записи: видаткові ордери, розписки отримувачів, акти на конфісковане та реквізоване майно тощо. Контролерами губінспекції був відмічений добрий стан звітності комендатури міста [10, арк. 12]. Проте, як свідчить загальний звіт Харківської губернської РСІ за 1920 рік, далеко не на усіх об'єктах перевірки стан обліку та звітності відповідав вимогам органів державного контролю. Так, під час ревізії молочної ферми «Гальті-Мора» поблизу Харкова контролери губернської РСІ виявили відсутність обліку фінансових коштів та майна [7, арк. 40]. Крім того, було встановлено, що пайкове забезпечення робітників та службовців ферми не фіксувалося в облікових документах. Внаслідок ревізії на фермі була проведена, за активної участі працівників інспекції, суцільна інвентаризація майна. Керівництво губернської РСІ також направило Голові Особливого губернського продовольчого комітету, в підпорядкуванні якого знаходилося господарство, пропозицію зняти з посад заступника завідуючого фермою та рахівника, а завідуючому, який недавно повернувся на роботу після тривалої хвороби, наказало в двотижневий термін ліквідувати недоліки, вказані в ревізійному акті [7, арк. 40].

При перевірці стану обліку та звітності харківська губернська РСІ широко застосовувала фактичну ревізію, тобто безпосереднє обслідування контролерами інспекції підзвітних установ для ознайомлення з ситуацією на місці. Це давало найбільш достовірну картину ситуації на об'єкті перевірки.

Фактична ревізія застосовувалася Харківською губернською РСІ і в питанні контролю за структурою та штатами підзвітних установ. Цей напрямок діяльності РСІ, як і контроль за станом обліку та звітності, також був безпосередньо пов'язаний з контролем РСІ за витратами грошових коштів, оскільки бюджетні витрати установ великою мірою залежали від розгалуженості їх структури та кількості штатних працівників. Прикладом діяльності

Харківської губернської РСІ з контролю за структурою та штатами державних установ служить обслідування санітарно-технічного підвідділу відділу охорони здоров'я Губвиконкому. Внаслідок обслідування цього підвідділу були викриті факти безгосподарності, розкрадання державного майна та відсутності звітності, через що було неможливо відшукати 60 млн карбованців державних грошей. За результатами ревізій колегією губернської РСІ було прийнято рішення про притягнення винних осіб до суду і ліквідацію санітарно-технічного підвідділу Губздраву, як окремої організації [11, арк. 24 зв].

Найважливішим завданням РСІ, пов'язаним з перевіркою витрат бюджетних коштів, був контроль за ефективністю їх витрачання державними установами та підлеглими їм підприємствами і організаціями, тобто перевірка виконавчої дисципліни. Головним засобом перевірки був фактичний контроль. Так, під час проведення заходів по фактичному контролю Губернської ради народного господарства (Губраднаргоспу) інспекцією було проведено 83 ревізії та 48 обслідувань, в процесі здійснення яких були виявлені факти безгосподарності, нецільового витрачання бюджетних коштів, зокрема, розтрат грошових та матеріальних цінностей, призначених для армійських потреб, а також хабарництва. По всіх цих фактах справи були передані до губернського революційного трибуналу [7, арк. 35].

Обслідування виконавчої дисципліни проводилося інспекцією також на підприємствах, підпорядкованих Губраднаргоспу. Про це свідчить, зокрема, звіт губернської РСІ про її діяльність з 15 по 30 вересня 1920 року. Цей документ дає розгорнуту картину виконавчої дисципліни на підприємствах м. Харкова. Так, перевірка заводу дротяно-канатної промисловості в Новій Баварії виявила низький рівень виконавчої дисципліни на підприємстві (низьку продуктивність праці, систематичні прогули робітників) [12, арк. 19]. При перевірці низки чавуно-ливарних підприємств Харкова було звернено увагу на те, що причинами незадовільного виконання ними своїх виробничих функцій були як суто економічні труднощі (старі приміщення, що вимагали ремонту, несвоєчасне постачання підприємств сировиною, погане продовольче постачання робітників) так і слабка боротьба адміністрації і профспілок з прогулами робітників. Серед заходів, які були намічені Харківською губернською РСІ для виправлення становища в чавуноливарній промисловості Харкова, слід назвати: 1) активізація діяльності уста-

нов, відповідальних за постачання підприємств сировиною, матеріалами, а також установ, що займалися постачанням робітників продовольством; 2) притягнення до відповідальності членів тарифно-розцінкових комісій підприємств за невиконання декретів влади щодо розмірів оплати праці робітників; 3) збільшення ролі профспілкових комітетів підприємств у боротьбі з прогулами з наданням їм права притягати саботажників і прогульників до профспілкового дисциплінарного суду [12, арк. 19 зв].

Перевірки Харківською губернською РСІ роботи підприємств, підпорядкованих Губраднаргоспу, характеризували не тільки стан виробничої дисципліни на самих об'єктах перевірки, але й стан керівництва підприємствами з боку Губернської ради народного господарства. Перевірка виробничої дисципліни на об'єктах, підпорядкованих Губраднаргоспу, давала можливість органам РСІ мати уяву про стан виконавчої дисципліни в цьому відомстві, а отже про те, наскільки ефективно Губраднаргосп використовував кошти, виділені з державного бюджету на його функціонування. Аналіз звітів Харківської губернської РСІ до Губвиконкому за 1920 рік дає змогу стверджувати, що громіздка, розгалужена структура цієї установи, вузьковідомчі протиріччя між окремими підрозділами Губраднаргоспу в поєднанні з економічними труднощами завершального періоду громадянської війни приводили до розбалансування механізму державного управління економікою краю, до поглиблення господарської розрухи і погіршення життя трудящих. Таким чином, діяльність Губраднаргоспу була далекою від ефективності і аж ніяк не виправдовувала витрат у розмірі 3 млрд. 953 млн. 668 тис. 24 крб., які були подані на затвердження до губернської РСІ. Тому не випадково, що із зазначеної суми інспекція затвердила лише 955 тис. кар., сприяючи цим значній економії державних бюджетних коштів [7, арк. 35].

Таким чином, звіти Харківської губернської РСІ за 1920 рік дають розгорнуту картину діяльності цієї установи в один з драматичніших періодів історії України, коли закінчувалася громадянська війна і країна поступово переходила до мирного будівництва та відновлення народного господарства. Ця обставина вимагала чіткості роботи державного апарату, направлення всіх державних ресурсів на відновлення економіки країни, в тому числі такого великого промислового і адміністративного центру, як Харків, який став на той час столицею України. Завдяки цій обставині соціально-економічне і політичне становище в Харківському регіоні мало

вирішальне значення для всієї України і це надавало особливої ваги діяльності Харківської губернської РСІ, на яку був покладений нагляд за діяльністю державного апарату губернії.

Згідно з «Положенням про Робітничо-селянську інспекцію» від 7 лютого 1920 р. [13, с. 3] діяльність Харківської губернської РСІ щодо контролю за витратами державних коштів мала декілька аспектів: а) попередній документальний контроль за грошовими витратами державних установ губернії шляхом затвердження їхніх кошторисів; б) перевірка стану обліку та звітності в установах, організаціях, на підприємствах, які отримували кошти з державного бюджету; в) нагляд за дотриманням об'єктами перевірки штатної дисципліни; г) перевірка виконання своїх функцій державними установами та підлеглими їм підприємствами і організаціями.

Ревізії, які проводила губернська РСІ за цими напрямками, виявляли сумну картину марнотратства, безгосподарності, розкрадання державних коштів і майна, нехтування своїми службовими обов'язками та відверто злочинної діяльності, яка приводила до великих збитків, а головне, підривала авторитет Радянської влади в очах населення.

Робота Робітничо-селянської інспекції викрила багато хиб в організаційній побудові і діяльності державного апарату і висунула на порядок денний питання про його реформування, що і стало головним завданням РСІ в другій половині 20-х — на початку 30-х рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Селіванов А. О. Будуємо нову державу.— К.: Тамед, 1997.
2. Колісник Б. П., Веніславський Ф. О. Деякі питання удосконалення парламентського контролю в Україні // Правознавство: доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців.— Х.: Око, 1996.
3. Закон України про державну контрольно-ревізійну службу в Україні // Відомості Верховної Ради України — 1993.— № 13.
4. Конституція України.— К.: Україна, 1996.
5. Лунев А. Е. Государственный контроль в СССР.— М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1951.
6. Краснов А.В. Социалистический контроль: исторический опыт КПСС.— М.: Мысль, 1987.
7. Общий отчет Харьковского губотдела РКИ за 1920 год.— Государственный архив Харьковской области /ГАХО/. Ф. 203. Оп. 1. Д. 97.

8. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К.: Товариство «Знання» України, 1993.

9. Дорохова Г. А. Рабоче-Крестьянская Инспекция в 1920-1923 гг. — М.: Госюриздат, 1959.

10. Отчет Харьковского губотдела РКИ за период с 1 по 15 июля 1920 года. — ГАХО. Ф 203. Оп. 1. Д. 97.

11. Отчет Харьковского губотдела РКИ за период с 15 по 30 ноября 1920 года. — ГАХО. Ф 203. Оп. 1. Д. 97.

12. Отчет Харьковского губотдела РКИ за период с 15 по 30 сентября 1920 года. — ГАХО. Ф. 203. Оп. 1. Д. 97.

13. Положение о Рабоче-Крестьянской Инспекции (принято сессией ВЦИК 2-7 февраля 1920) // Всеукраинская Рабоче-Крестьянская Инспекция. Сборник № 1. Положения, руководства, инструкции и постановления — Х.: Изд. инструкт.-орг. отд. Всеукраинской Рабоче-Крестьянской Инспекции, 1920.

РЕЗЮМЕ

Темой данной статьи является деятельность органов государственного финансового контроля — Рабоче-Крестьянской Инспекции (РКИ) — по проверке финансово-экономической деятельности учреждений, получавших средства из государственного бюджета в 1920 г.

В статье показаны главные направления деятельности РКИ: контроль за расходованием денежных средств; проверка составления учета и отчетности; надзор за соблюдением штатной и исполнительской дисциплины бюджетными учреждениями. Характеризуются способы проверки — документальная и фактическая ревизия.

Документальной основой статьи служат материалы государственного архива Харьковской области: отчеты РКИ, распоряжения местных органов власти, а также законодательные акты, раскрывающие права и обязанности Государственного финансового контроля.

SUMMARY

The theme of this article is the activity of the state bodies of the financial control — the Workers-Peasant's Inspection on the control of the financial — economic activity of enterprises getting means from the state budget in 1920.

The main direction of WPI, are shown in this article. Control for the using up of money, checking of the position of the calculation and accounts control for the observing of the start and the executive discipline of the budget enterprises. The means of the control are characterized by the revisions — documentary and factual.

The documentary basis of this article are the materials of the Archives of the Kharkov region: the reports of WPI, the orders of local bodies of the Soviet Power and the law acts too, opening the rights and duties of the State budget Control.

I. B. ЛАНТУХ

БІРЖІ ПРАЦІ ЯК РЕГУЛЯТОРИ РИНКУ РОБОЧОЇ СИЛИ В УКРАЇНІ В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Самостійна Україна сьогодні будує ринкову економіку. На початку цього шляху ще в 1992 р. керівники уряду зазначали про повну відсутність світового досвіду переходу до ринкової економіки в умовах падіння виробництва, інфляції і дефіциту товарів [1, с. 7]. Але у нас є власний досвід, про що свідчить історія непу, який активно пропагується такими дослідниками як Т. І. Деревянкін [2], Е. Л. Лортікян [3] та ін.

Одним з важливих складових ринкової економіки є розвинута ринкова інфраструктура. Як підкреслює О. П. Соболева, розвинутість і внутрішня ефективність ринкової інфраструктури забезпечує можливість високоефективної роботи матеріального виробництва [4, с. 13]. Важливим інститутом ринкової економіки виступають товарні і фондові біржі, які забезпечують рух товарів і капіталів. Регуляторами ринка робочої сили є саме біржі праці.

Хоча біржі праці згадуються майже в кожній роботі, де йдеться про здійснення непу, на сьогодні немає спеціальної роботи, в якій був би аналіз діяльності бірж праці як регулятора ринка робочої

сили в Україні в роки непу. Звернувшись до архівних і друкованих джерел, використовуючи спеціальну літературу, саме це і намагався показати автор цієї статті.

З відновленням радянської влади на біржі праці прийшли маси безробітних. Але нормальній роботі останніх заважала повсюдна практика масового прийому робітників біля воріт підприємств. Так, за перший місяць відновлення радянської влади через Харківську біржу отримали роботу 124 особи, а поза біржою ці ж установи набрали декілька тисяч робітників. Ясна річ, що безробітним ці факти були відомі і викликали у них природне обурення [5, ф.р. — 1146, оп. 1, спр. 17, арк.7].

Ще на початку здійснення непу комітети біржі праці звертали-ся до своїх губернських економічних нарад із скаргами на байдуже ставлення з боку господарських органів до роботи бірж праці щодо їх боротьби із безробіттям [5, спр. 143, арк. 14].

Спочатку коштів не було не тільки на будь-які організаційні витрати, а навіть на утримання штату співробітників біржі праці, а тому вони самі «мріяли перейти на будь-яку іншу роботу». Лише 15 вересня 1922 р. комітет по боротьбі з безробіттям при Українській економічній нараді губернським відділам праці надав перший кредит на боротьбу з безробіттям [5, ф. р. 192, оп. 1, спр. 143, арк. 17].

Громадські роботи проголошувалися найважливішим заходом у збільшенні попиту на працю [5, ф.р — 1010, оп. 2, спр. 429, арк. 63], а тому організація громадських робіт покладалася на біржі праці. Якщо у вересні 1922 р. на громадських роботах у Харкові працювало лише 296 чоловік, то у жовтні 1922 р. — вже 9851 [5, ф.р — 192, оп. 1, спр. 143, арк. 19, 21]. І хоча безробітні надсилалися на заздалегідь обумовлені пункти, дуже часто там не було представників господарських органів. Безробітні, які пройшли до наміченого місця роботи декілька кілометрів, розлюченими поверталися додому. Це давало їм зайвий привід вважати, що біржі праці хочуть таким чином позбутися від них, тобто від можливості отримати постійну роботу. За таких обставин біржі праці проводили велику роз'яснювальну роботу через безробітних про намагання держави в скрутних економічних умовах штучно створювати робочі місця.

Зіткнувшись з таким ставленням до громадських робіт, біржі праці вимагали, щоб господарники краще готувалися до прийому безробітних та подавали списки тих безробітних, хто кидав роботу, щоб потім їх виключити зі складу безробітних [5, ф.р — 1146, оп. 1, спр. 1662, арк. 3-6].

В червні 1923 р. Харківський губвиконком затвердив положення про біржу праці, визнавши за необхідне покращення матеріального стану працівників останньої [3, ф.р — 203, оп. 1, спр. 971, арк. 112]. Щоб з'ясувати соціальний склад зареєстрованих на біржі осіб, виконком створив спеціальну комісію [Там же, арк. 233].

В березні 1924 р. колегія наркомату праці республіки, вважаючи, що слабка діяльність комітетів бірж праці є наслідком відриву завідуючих губернськими відділами праці від роботи цих комітетів, визнала за необхідне, щоб ці посадові особи очолювали комітети бірж праці України [5, ф.р — 1146, оп. 1, спр. 4901, арк. 13]. При цьому було зроблено зауваження Подільському відділу праці, де голова губвиконкому одночасно очолював і місцевий комітет біржі праці.

Колегія наркомату праці почала регулярно заслуховувати доповіді комітетів бірж праці. Так, із доповіді голови Харківського комітету біржі праці у квітні 1924 р. стало відомо, що на біржі штат з 50 осіб, а кількість зареєстрованих на той час складала 34435 чоловік, з них 16788 — члени профспілок.

В 25 артілях відповідальної праці (крім залучення до громадських робіт це була ще одна з форм боротьби із безробіттям) було зайнято 1500 осіб, з них 400 — жінок. План громадських робіт у Харкові передбачав залучення до 7000 безробітних кожен день. Наркомат праці вказав Харківському комітету біржі праці на хибну побудову громадських робіт, оскільки в них зайнятий постійний склад безробітних, в той час як цей склад повинен регулярно змінюватися. Крім того Харківська рада профспілок повинна була переглянути склад працівників біржі праці і прискорити організацію нічліжних будинків для безробітних, нагляд за якими залишався за біржою праці.

Слухання доповіді про роботу Кременчуцької біржі праці виявило, що штат її складав 23 особи, на обліку біржі було 5036 чоловік. Боротьба з безробіттям велася шляхом організації трудових артілей з безробітних, в яких було зайнято тоді 385 чоловік, і використання останніх на громадських роботах, де було задіяно 350 осіб [5, ф.р. — 1146, оп. 1, спр. 1662, арк. 32-33].

Після слухання таких доповідей колегія наркомату праці республіки 30 червня 1924 р. провела нараду завідуючих біржами праці. На ній ще раз було підкреслено, що «наше безробіття обумовлено економічним станом нашої промисловості і є відбитком економічного стану республіки». Наркомат праці звернув увагу на так звані стимули до зростання безробіття — «допомога у нас

іноді перевищує рівень платні чорноробів на підприємствах і рівень платні на громадських роботах, тому нема для безробітних зацікавленості в постійній роботі». Наркомат наголосив, що «монопольне регулювання ринка праці ми повинні залишити за собою» [5, ф.р. — 1146, оп. 1, спр. 1662, арк. 68], що потрібно не повернення до дореволюційних рекомендаційних контор, а добре налагоджена біржа [5, ф.р. — 1146, оп. 1, спр. 1662, арк. 71].

Так, в межах Київської губернії функціонувало 7 бірж праці (Київська, Білоцерківська, Уманська, Бердичевська, Черкаська, Малинська і Корсунська) і 20 кореспондентських пунктів. Штати не відповідали завданням Київської біржі праці: повинно було бути 24 працівника, а працювало тільки 15 осіб. Це створювало черги, витрати часу безробітними тощо, а з іншого боку платня працівників біржи (24-26 крб.) не давала можливості покращити кваліфікацію співробітників.

В гіршому стані були окружні біржі, де вся робота покладалася на інспектора праці і 1-2 технічних працівників. Ще гірше була справа з корпунктами, їх існування зовсім не регламентувалося: лише там, де профспілки давали кошти — вони працювали [5, ф.р. — 1146, оп. 1, спр. 1662, арк. 79].

Недоліком бірж праці була і неправильна реєстрація, яка не давала можливості виявити справжню кваліфікацію і соціальний стан безробітного. Йшлося про виправлення цього і допущення так званої самореєстрації. Біржі слабо вивчали попит на працю. Оскільки вони не знали заздалегідь штатних пропозицій підприємств і установ, задоволення попиту не носило планового характеру. Центр недостатньо постачав біржам реєстраційні і звітні матеріали.

На цій нараді було звернуто увагу на досвід роботи Київської біржи праці і особливо щодо діяльності бюро посередництва, яке виникло спочатку при спілці радянських працівників. Як було підкреслено, «організація бюро викликана уникненням від біржі праці деякої частини попиту». Діяльність бюро посередництва відбувалася через столи попиту, що були в різних установах міста. Вони направляли на роботу головним чином рахівників, друкарок тощо. Бюро працювало за принципом самокупності. За допомогою бюро знайшли роботу в місті Києві до 700 чоловік [5, ф.р. — 1146, оп. 1, спр. 1662, арк. 81].

Зазначалося, що робота Харківської біржі праці відбувалася у важких умовах. Пожежа, яка сталася в будинку біржи, перешкодила розгорнути її діяльність. З 12 раніше існувавших секцій зали-

шилося 7. Стіл попиту концентрував усю роботу біржі, звідки вона розподілялася по секціях. Досить добре була поставлена культурно-освітня робота серед безробітних. Читалися лекції (наприклад, «Радянська влада і безробіття»), працювали 28 гуртків. При гуртожитку для безробітних була школа. Технічний апарат біржи, який раніше складався з 23 чоловік, а тепер — з 35 осіб, обслуговував 41408 безробітних [5, ф.р. — 1146, оп. 1, спр. 1662, арк. 82].

Маси безробітних дратували так звані іменні запрошення на роботу, і Харківська біржа домоглася видання губвиконкомом постанови про їх відміну. Щоб надати можливості заробітку більшій кількості безробітних, біржа праці Харкова запровадила на громадських роботах змінний склад на кожні 2 тижні, де загалом працювало до 3500 чоловік.

Крім цього працювало 23 артіль у складі 1500 безробітних. Попит друкувався у бюлетні [5, ф.р. — 1146, оп. 1, спр. 1662, арк. 83].

Одеська біржа праці мала 25 працівників, які на облік взяли 65682 безробітних: 38770 чоловіків, 266412 членів профспілок, біля 10000 — підлітків тощо. На біржі праці у Катеринославі з метою виявлення дійсної кваліфікації безробітних були організовані експертні комісії [5, ф.р. — 1146, оп. 1, спр. 1662, арк. 88].

Керівництво наркомата праці на цій нараді виклало свою точку зору на роль і місце бірж праці в подоланні безробіття. Зокрема, зазначалося, що неп створив нову господарську кон'юктуру, а вся структура бірж праці залишалася з часів «воєнного комунізму». існував слабкий, погано працюючий апарат бірж праці, часті і масові явки безробітних на біржи праці, широке надання пільг тощо. В цих умовах господарники повели боротьбу за демонополізацію ринка праці. Необхідність перебудови усієї системи реєстрації безробітних і задоволення попёда стали на порядок денний, тому в кінці 1923 р. була створена комісія, яка повинна була розробити нову структуру біржі.

Було запропоновано відмовитися від механічного фіксування черговості, організовані професійні секції на чолі з представниками відповідних профспілок, встановлювався триденний термін посилки на роботу, створені комітети біржі праці і притягнуті до цієї роботи господарники і профспілки, був проведений поділ безробітних на 3 групи за кваліфікацією і соціальною ознакою.

Один з керівників наркомата підкреслив, що біржа праці — не орган соціального забезпечення, а посередницький орган [ф. р. — 1462, оп. 1, спр. 1146, арк. 111].

Після закінчення наради завідуючих біржами праці спеціальна колегія наркомата праці УРСР у вересні 1924 р. визнала за необхідне закінчити реорганізацію, переобладнання бірж праці, спростити діловодство тощо. Тоді ж була видана постанова цього наркомату «Про організацію посередницьких бюро з найму при біржах праці», які створюються з метою раціонального підбору робочої сили, для обслуговування безробітних таких категорій: працівники, що мають високу кваліфікацію і спеціальні знання (особи з технічною і агрономічною освітою, лікарі, ветеринари, працівники освіти, мистецтва, бухгалтери); працівники, які запрошувалися на посади, що вимагали особистої довіри, або були пов'язані з матеріальною відповідальністю (скарбники, комірники); особи, яких запрошували на тимчасову роботу терміном до двох тижнів [5, ф. р. 1146, оп. 1, спр. 899, арк. 1-3].

По тих групах професій, які повністю обслуговувалися посередницькими бюро, їхні професійні секції на біржах праці ліквідувалися [5, ф. р. — 1146, оп. 1, спр. 899, арк. 4-6].

За новим положенням про біржі праці, яке було затверджене наркомпраці в лютому 1925 р., функціями їх ставали: реєстрація тих, хто шукає роботу; прийом і перевірка попиту на працю, посылка безробітних згідно заявок на роботу, а також вербування і перекинення робочої сили.

Протягом 1925 р. в країні проводилося вивчення проблем безробіття. Під час обстеження працівниками наркомату праці і наркомату РСІ СРСР та наркомату праці УРСР досліджувалася роль бірж праці в трудовому посередництві, перевірялися витрати коштів, які йшли на боротьбу з безробіттям тощо.

В результаті було відзначено, що не існувало одноманітності в побудові бірж праці не тільки в межах республіки, але навіть в межах одного міста. Підреслювалося, що оскільки в Союзі встановився перехід бірж праці на посередницькі функції, то і в Україні це потрібно провести не пізніше першої половини 1925 р. [6, с. 121, 122].

Було виявлено, що на обліку бірж праці багато «мертвих душ». Тому в 1925 р. була проведена перереєстрація безробітних. На рост кількості безробітних дуже впливало скорочення армії з 5,5 млн чоловік у 1921 р. до 562 000 чоловік на 1925 р. Безробіття, яке враховувалося біржами праці, зростало за рахунок групи некваліфікованої праці і відбувалося скорочення безробіття промислових професій і розумової праці. Так, на 1 січня 1925 р. за даними 20 бірж праці України було зареєстровано 147 607

безробітних, з них 42 437 безробітних групи некваліфікованої праці, 49 939 безробітних групи індустріальних професій і 46 327 безробітних групи розумової праці, то на 1 жовтня 1926 р. із загальної чисельності безробітних 1 994 515 чоловік, безробітних групи некваліфікованої праці — 99 217 чоловік, групи індустріальних професій — 40 611 і 42 487 безробітних групи розумової праці [7, с. 167].

Після масової мобілізації армії село залишалося головним джерелом, яке живило безробіття. Масовий наплив робочої сили з села в промислові цятри, неорганізованість найму призводили до того, що прийом робочої сили, здебільшого, відбувався не із середовища членів профспілок і поза біржами праці. Так, за даними звітності підприємств перед наркоматом праці за жовтень-червень 1925/26 р. серед загальної чисельності робітників, прийнятих у промисловість, члени профспілок складали 41,5%, а прийняті через біржі склали — 34,3% [5, с. 166, 169]. Зокрема, якщо Харківський завод «Серп і молот» набрав 54% чорноробів через біржу, то ХПЗ — тільки 14%. Зрозуміло, що така практика найму призводила до тривалого перебування безробітних на біржі праці і посилювала застійність безробіття: до 32% безробітних, які раніше працювали за наймом, були на обліку біржі праці понад року [7, с. 174].

Сучасники-дослідники цієї проблеми пропонували такі заходи щодо регулювання ринку праці: 1) на підприємствах і в установах повинні бути особи, відповідальні за наймання і звільнення робочої сили, щоб своєчасно сповіщати біржі праці про наступний попит, або звільнення працівників; 2) покращення роботи бірж праці, збільшуючи кількісний і якісний склад її працівників; 3) повна відмова профспілкових організацій від самостійної посередницької роботи і одночасне посилення охоплення біржею праці ще не зареєстрованих членів профспілок; 4) наполеглива боротьба з протекціонізмом при наймі, включення до колективного договору пунктів, що зобов'язували б господарників набирати потрібну їм робочу силу виключно через біржу праці, за винятком осіб вищої кваліфікації [7, с. 174-175].

Але матеріали Всесоюзної наради працівників бірж праці, яка пройшла в 1928 р., свідчать, що недоліки в діяльності бірж праці попередніх років не було переборено: штати бірж праці були незначними, приміщення для секцій бірж — поганими. На біржах праці часто бездушно ставилися до запитів безробітних. Нарада висловилися за те, щоб біржи праці приймали більш активну участь у справі

багулювання попиту, щоб посилилася договірна кампанія і покращився якісний підбір робочої сили, щоб відсутня робоча сила запрошувалася з інших бірж праці тощо [5, ф. р. — 865, оп. 1, спр. 1381, арк. 15]. На цій нараді були пропозиції щодо припинення громадських робіт, оскільки безробітні відмовлялися йти працювати.

Біржі праці республіки отримували своєрідні «вказівки», кого в першу чергу треба посилати на роботу! Так, керівництво комсомолу вимагало, щоб комсомольцям давали роботу без огляду на їхню кваліфікацію. Ось що відповіла, зокрема, Харківська біржа праці: «Комсомольці дуже погано себе поведуть, багато відмовлень з їхнього боку. На громадські роботи вони не йдуть. Комсомольці часто хуліганять. Посилання поза чергою комсомольців ображає інших безробітних, яких це обурює». Але керівництво комсомолу на таку відповідь зреагувало так: «Посилати комсомольців тільки за чергою неможливо. Комсомол на це не підє...» [5, ф. р. — 865, оп. 1, спр. 1381, арк. 6].

Оскільки офіційна пропаганда твердила, що одним з основних недоліків в роботі господарських органів є їхня засміченість воріжками елементами, то в них відбувалися періодичні чистки. Були вони і на біржах праці. Так, в 1927/28 р. апарат Харківської біржі праці був замінений на 90%. Тобто, як казав її завідуючий: «Все було зроблено, і якщо є недоліки, то вони виходять з умов праці на біржі, оскільки з-за кепських умов, всі робітники бікають» [5, ф. р. — 1992, оп. 1, спр. 252, арк. 20, 31].

Оскільки навколо роботи бірж праці не було «достатньої громадської атмосфери», відділ ринку праці наркомата праці УРСР у лютому 1929 р. провів нараду про притягнення безробітних до контролю за роботою бірж. Попереджалося, що представники безробітних безумовно виявлятимуть ухил, що посилати на роботу треба виключно за ознакою матеріального стану, в той час як біржі праці, як органи державного трудового посередництва, повинні звернути велику увагу на кваліфікацію робочої сили. Безробітні вимагали, щоб робота біржі праці набула певної гласності: встановлення порядку вивішування списків посланих на роботу (прізвище, фах, дата реєстрації, куди послано).

Отже, як на початку діяльності бірж праці в умовах нової економічної політики, так і під час згорання цієї політики невдоволення викликали якість і форма роботи бірж праці. Як в попередні, так і в 1928/29 р. відбувалися часті зміни співробітників бірж праці, де за перше півріччя змінилося до 40% складу співробітників. А це погано відбивалося на

проведенні оперативної роботи бірж, на обслуговуванні безробітних.

Були випадки, коли явно недостатню ефективність роботи бірж праці намагалися замінити підпільні біржі праці. Так, в 1928 р. в Харкові два досвідчених працівника біржі праці організували «підпільну біржу праці», яка надавала відповідні послуги безробітним за винагороду [5, ф. р. — 1296, оп. 2, спр. 42; арк. 11].

Малоефективним був і громадський контроль за діяльністю бірж праці. Одна частина цієї комісії з безробітних (членів профспілок) — не розуміла свого завдання, а інша частина намагалася використати своє становище в особистих інтересах.

Статистичний матеріал свідчить, що найбільша кількість безробітних була зареєстрована у 1928 р. — 211,9 тис. чоловік, а у 1930 р. (коли було оголошено про ліквідацію безробіття) — 160,2 тис. чоловік [8, с. 241, 254].

Реалізація курсу на індустріалізацію країни, форсований розвиток промисловості посилили попит на робочі руки, пасамперед кваліфіковані, а в 1926-1928 рр. половина усіх безробітних не мала ніякої професії і кваліфікації, а ще більш як 25% безробітних вперше пропонували свою працю [9, с. 146]. Тому в 1929 р. біржі праці отримали йві обов'язки з нагляду і регулювання роботи по підготовці кадрів на місцях.

В жовтні 1930 р. наркомат праці СРСР прийняв постанову про негайну посилку безробітних на роботу [9, с. 284]. В зв'язку з ліквідацією безробіття біржі праці були реорганізовані в управління кадрами, на які покладалося планове постачання народного господарства робочою силою, а також планування і контроль за її підготовкою [10, с. 224].

Таким чином, біржі праці в умовах непу, концентруючи пропонування робочої сили з боку безробітних і попит на неї з боку господарських органів, незважаючи на значні пердолики в їх діяльності, виступали регуляторами ринку робочої сили в Україні і відігравали, без сумніву, позитивну роль в 20-х роках, коли існувала змішана економіка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попов В. Україна на шляху до ринкової економіки // Економіка України. — 1992. — № 2.
2. Деревянкин Т. И., Толстов Р. Д. Нэп и рыночные отношения (на материалах Украины). — К.: УкрНИИНТИ, 1991.

3. Лортикян Э. Л. История государственного и рыночного регулирования экономики Украины.— Х.: Харків, 1995.

4. Соболева О. П. Становлення ринкової інфраструктури в Україні у 20-ті роки // Історія народного господарства та економічної думки.— 1997.— Вип. 29.

5. ДАХО. 6. Дорошенко Н. Безработица и мероприятия по борьбе с ней // Хозяйство Украины.— 1925.— № 4.

7. Хейнман С. Безработица на Украине в 1925-26 году // Хозяйство Украины.— 1927.— № 4-5.

8. Україна. Статистичний щорічник. 1929.— Харків: ЦСУ УСРР, 1929.

9. Рогачевская Л.С. Ликвидация безработицы в СССР. 1917-1930 гг.— М.: Наука, 1973.

10. Суворов К.И. Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы (1917-1930).— М.: Мысль, 1968.

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что в условиях перехода к нэпу в стране появилась массовая безработица. Учитывать ее количественный и качественный состав, спрос предприятий и учреждений на рабочую силу были призваны биржи труда.

SUMMARY

In the Lantukh's article «Labour exchanges as a regulator of market of labour in the Ukraine in the years of the new economic policy» is note that in conditions of transition to the NEP in the country has appear a mass unemployment. Take into account its quantitative and qualitative composition, demand of enterprises and organizations to the labour and were call labour exchanges.

СОЦІАЛЬНІ ВИТОКИ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

На сучасному етапі, коли в досить складних соціально-економічних умовах відбувається перехід України до ринкових відносин, розвиваються і процеси формування нової соціальної структури українського суспільства. Значну роль в житті суспільства, і насамперед в його економічній царині, починає відігравати новий клас — нова буржуазія, що формується головним чином з числа підприємців і бізнесменів. Від його активної підприємницької діяльності у великій мірі залежить рівень та темпи економічного розвитку України, соціальних відносин та стабільність в суспільстві, місце і роль України у світовій економіці і політиці (що можливе лише при відповідній політиці держави щодо розвитку вітчизняної приватної ініціативи).

В зв'язку з цим набуває наукової актуальності вивчення того досвіду, який був накопичений у процесі формування нової буржуазії України в роки непу. Дослідження цього процесу та засвоєння тих уроків, що дає їх об'єктивний аналіз, має не лише суто теоретичне, але й практичне значення, оскільки воно відкриває можливість вже у сучасних умовах запобігти помилок і прорахунків при визначенні основних напрямків соціально-економічної політики взагалі та по відношенню до приватного підприємництва зокрема.

При вивченні проблеми формування та підприємницької діяльності нової буржуазії в Україні в роки непу одним з важливих питань є питання про соціальні джерела цього процесу.

Відповідь на це питання дозволить відповісти і на інше питання — наскільки нова буржуазія України за часів непу була «дійсно новою» і з представників яких соціальних верств відбувалось її рекрутування.

Дана тема знайшла певне відображення в історіографії [1, 2, 5, 6, 10]. В той же час, оскільки перед названими авторами не стояло спеціального завдання на дослідження даного питання, то комплексно-го аналізу соціального складу нової буржуазії так і не було зроблено.

Мета статті — висвітлити соціальні джерела формування нової буржуазії в Україні в роки непу.

Процес формування нової буржуазії почався ще за часів воєнного комунізму [2, с. 5; 3, с. 1-6]. Основою для виникнення нової буржуазії в цей час були поряд з головним чинником

дрібнотоварним виробництвом, спекулятивна діяльність на чорному ринку (головним чином іноземною валютою та різними цінними паперами, легальний обіг яких було заборонено, а також мішечництво, що наприкінці політики воєнного комунізму стало набувати риси підприємницького характеру) оскільки в цей час багато державних органів користувались послугами великих приватних підрядчиків, які під виглядом «уповноважених» та «спеціалістів» за комісійну винагороду постачали хліб [4, с. 140].

За «фасадом воєнного комунізму» в 1918 — на початку 1921 рр. не дивлячись на всі репресійні заходи радянської влади по його викорінню продовжував існувати (напівлегально, а здебільшого — нелегально) ринок. Основа його існування була закладена в самій структурі народного господарства: дрібнотоварне селянське господарство, дрібна та кустарно-ремісничка промисловість, промисли та інші форми господарювання могли функціонувати лише за умов існування ринкових відносин [9, С. 51].

В Україні, на відміну від багатьох інших «радянських» територій, націоналізація приватної торгівлі не була повністю здійснена через те, що територія республіки тривалий час знаходилась у зоні бойових дій під час громадянської війни. Внаслідок цього приватна торгівля в різних її формах відігравала значну роль у задоволенні потреб населення, особливо міського. Наприкінці 1920 р. навіть найбільш забезпечена пайками частина населення — робітники 43,6% продуктів харчування купували на вільному ринку [8, 1987. — Вип. 32. — с. 46]. Власники приватних торговельних закладів — представники «старої» дореволюційної буржуазії становили значний контингент тих, хто «влився до лав» нової буржуазії, що почала формуватися в надрах воєнного кімунізму. До того ж, суцільна націоналізація дрібних і середніх підприємств (з числом робітників більше як 5 чол. при наявності механічного двигуна та більше як 10 чол. без такого), проголошена декретом ВРНГ 29 листопада 1920 р., теж не була повністю здійснена на практиці. Відсоток націоналізованих підприємств значно коливався по губерніях. Так, якщо в Харківській губернії за даними ВРНГ було націоналізовано 47,6% (найбільший показник в УРСР) всіх підприємств, то в Чернігівській губернії він дорівнював — 7,7 % (найнижчий в республіці) [19, ф. 3429. Оп. 8. Од. зб. 117. Арк. 11. зв.]. Наприкінці 1920 р. в Україні за неповними відомостями нараховували більше 9,1 тис. дрібних ненаціоналізованих підприємств, продукція яких здебільшого поступала на приватний

ринок [8, 1987. — Вип. 32. — с. 47]. Їхні власники також поповнили промислову частину нової буржуазії України.

Заняття нелегальною діяльністю на валютно-фондовому ринку, де здійснювався чималий обіг цінностей, мішечництво (в яке було втягнуто багато сотень тисяч людей), а також легальна підприємницька діяльність, що зберігалась в багатьох районах України, дали змогу буржуазії, що народжувалась за дуже несприятливих умов, зробити відносно значні нагромадження капіталу, з якими вона і вступила в неп. Так, за підрахунками відомого економіста 20-х р. Ю. Ларіна, ці нагромадження складали (в цілому по радянській Росії) майже 150 млн крб. золотом [2, с. 5]. Частка цих накопичень, що «припадає» на нову буржуазію України (враховуючи її роль в загальноросійському товарообігу, а також ту обставину, що воєнно-комуністичну націоналізацію не було проведено в Україні в повному обсязі і тут зберігалися дещо більш сприятливі умови для накопичення капіталу) орієнтовно дорівнює 20-25%.

Легалізація багатьох видів приватно-підприємницької діяльності, що відбулася на початку непу та оформлення правового статусу непманів, значно прискорили процеси формування нової буржуазії. Дрібнотоварне виробництво як і раніше залишалось основою і головним джерелом формування нової буржуазії. За сприятливих умов, розвиваючи своє господарство на товарній основі, певна частина дрібних товаропроductентів мала шанси нагромадити капітал і влитися до складу представників нової буржуазії.

До складу нової буржуазії, як було показано вище, увійшла частина представників «старої» дореволюційної буржуазії, яку обминули еміграція, експроприація та репресії за часів воєнного комунізму. Представники великої буржуазії в цій групі практично не були репрезентовані, що пояснюється тим, що основний удар в роки громадянської війни був спрямований (з метою цілковитого знищення) в першу чергу саме на цю верству дореволюційних підприємців і власників.

Поповнили нову буржуазію і вихідці з різних радянських та господарських установ, що нерідко використовували своє службове становище для особистого збагачення. За даними І. С. Кондурушкіна — помічника прокурора СРСР — з числа приватних підприємців, справи яких в 1924-1926 рр. розглядались судами, перебувало на державній службі до 1921 р. майже 90% [2, с. 14]. Але треба зауважити, що частина службовців, що після переходу до непу почали займатися підприємництвом, в дореволюційні часи

теж була підприємцями. В період воєнного комунізму ці люди знаходились у зв'язку з чинним тоді законом про загальну трудову повинність на службі в різних установах та підприємствах. Скасування цього закону на початку непу привело до того, що частина таких «примусових» службовців знов повернулась до занять підприємницькою діяльністю [1, с. 116].

Діюче законодавство вже на початку непу дозволяло громадянам України відкривати нові торговельні та промислові (з числом робітників до 20 чол.) заклади, орендувати та брати в концесію державні підприємства, займатися посередництвом, підрядництвом, маклерством, комісіонерством і т. д. [11, 1921. — № 14. — Ст. 389; № 15. — Ст. 425; 1922. — № 37. — Ст. 562; 17, с. 17]. Цим правом скористалася велика кількість громадян, що раніше не займалися підприємницькою діяльністю. Так, у 1923 році у порівнянні з 1920 роком кількість приватних промислових закладів в Україні збільшилась майже на 45%, а це означало, що 45% власників приватно-промислових закладів стали займатися підприємницькою діяльністю вже після переходу до непу [16, с. IX, 2].

Ці «нові підприємці», для яких підприємництво було дійсно новою сферою діяльності, а також і способом життя, з часом перетворилися на найбільший контингент у складі нової буржуазії, притиснувши ту її групу, що мала «дореволюційний стаж» підприємницької ініціативи.

Нарешті, процес, пов'язаний з денационалізацією та передачею у власність колишніх хозяїв підприємств дрібної промисловості та житлових будівель, що розпочався з 1922 р., теж став одним з джерел генезису нової буржуазії в роки непу (але через обмежені масштаби денационалізації контингент підприємців, що з'явився в результаті цього процесу, не був численний).

Нелегальна сфера підприємницької діяльності — «тіньова економіка», що відігравала в роки непу значну роль в економічному житті країни (не дивлячись на всі величезні зусилля влади щодо її викорінення), теж була значним джерелом виникнення нової буржуазії. Валютчики, підпільні маклери, таємні лихварі, перекупники, контрабандисти, ділки «чорної біржи», лжекустари та представники лжекооперації тощо, займалися своїм «бізнесом», часто густо прикриваючись (як і в наш час) статусом безробітного, що ускладнювало виявлення таких ділків. Для того щоб уникнути контролю з боку державних органів за своєю діяльністю та ухилитися від сплати податків чимало підприємців, особливо в перші

роки непу, користуючись слабкістю та неоперативністю обліку апарату бірж праці, різними засобами (але головним чином через корупцію частини службовців біржі та надання біржам фальсифікованих відомостей відносно справжніх своїх занять) змогли отримати статус безробітного [13, 1924 – 1 ноября; 1925 – 2 марта]. Це відкривало для них можливості користуватися певними соціальними пільгами. Назване явище набуло широких масштабів, про що свідчать перевірки складу безробітних бірж праці. Так, обслідування безробітних Київ (листопад-грудень 1924 р.) виявило серед них багато непманів, великих домовласників, спекулятивних елементів. Деякі з цих «безробітних» будували для себе просторі будинки, утримували прислугу, володіли багатокімнатними квартирами, за що платили десятки червонців на місяць [13, 1924. — 5 дек.]. Внаслідок перевірки біржі праці у Харкові (жовтень 1924 р.) кількість осіб, що перебували на обліку як безробітні, зменшилась з 40,1 тис. чол. до 28 тис. або майже на 30%. В Кременчузі кількість безробітних зменшилась більше як наполовину, в Артемівську з обліку біржі було знято 60% зареєстрованих безробітних тощо [13, 1924. — 20 ноябр.; 7 дек.]. По Одесі було виявлено більше 6 тис. осіб, що отримували великі нетрудові доходи і в той же час вважалися за безробітних [13, 1924. — 10 дек.].

Формування нової буржуазії України відбувалось як за рахунок тих, хто займався підприємницькою діяльністю в галузі промисловості, так і за рахунок тих, хто брав участь у торгівельній «справі». Дані проведення орендних кампаній по здачі промислових підприємств в оренду показують, що напочатку 20-х річчів значна частина промислових закладів орендувалась колишніми власниками. Так, на 1 січня 1922 р. серед орендаторів промислових підприємств України колишніх власників було 40,1% [8, 1971. — Вип. 12. с. 65]. Для порівняння: на території всієї радянської Росії в 1921 — 1922 рр. колишніми власниками було орендовано 31,6 % всіх підприємств, зданих в оренду [1, с. 116]. Більшість з цих осіб зберегли свої позиції у промисловості аж до самого згортання непу. Таким чином, серед представників нової буржуазії у сфері промисловості певну частину (чисельно меншу) становили вихідці з дореволюційної буржуазії, які складали ядро нової «промислової» буржуазії України.

Більш детальне уявлення про соціальні витоки формування нової буржуазії України в роки непу, дають матеріали торгових переписів в республіці (торгівля в роки непу була основною сферою діяльності нової буржуазії, торгова частина її чисельно становила абсолютну

більшість серед представників нової буржуазії). Так, дані перепису 15 березня 1923 р. показують, що в міській приватній торгівлі число закладів, власники яких до революції не займалися торговельною діяльністю, складало 45,7% загального числа їх, були крамарями в тій же галузі торгівлі — 50,1% і в іншій галузі торгівлі — 4,2%. Таким чином, на початку непу серед представників приватної міської торгівлі більшість торговців були крамарями і в дореволюційні часи [14, с. 107]. Для порівняння: по всьому СРСР частка дореволюційних торговців серед приватних торговців на той час становила лише 39% [12, 1925 — 15 апреля]. Отже, в перші роки непу в Україні приватною торгівлею займалися переважно крамарі із дореволюційним торговельним стажем, що може бути пояснено тим, що в Україні (на відміну від інших регіонів радянської Росії) в роки воєнного комунізму приватна торгівля дещо менше «постраждала» від націоналізації, що дало змогу певній частині «старих» кадрів крамарів продовжити займатися торговельною діяльністю після переходу до непу.

В той же час в процесі розвитку непу відбувалися поступові зміни в соціальному складі торгової буржуазії, що свідчить про те, що процеси соціальної мобільності проходили тут дуже жваво. Не витримавши складних умов підприємницької діяльності, конкуренції, важкого податкового тягара, частина дореволюційних торговців покинула цю сферу діяльності, пересунувшись в іншу соціальну групу. Замість них торговою діяльністю почали займатися вихідці з інших соціальних верств, що до революції не займалися торговельним підприємництвом, тобто відбувались процеси соціальної мобільності в суспільстві України. Загальні уявлення про соціальний склад торгової частини нової буржуазії України (у порівнянні з СРСР) напередодні згорання непу дає табл. 1.

Таблиця дана за: [5, с. 61].

Дані таблиці показують, що частка представників колишніх торговців серед непманської торгової буржуазії була в Україні вище, аніж по СРСР в цілому, кількість вихідців з селян вдвоє меншим, а військовослужбовців — навіть в п'ять разів менше. З тих же даних видно, що майже 2/3 представників торгової буржуазії стали власниками торговельних закладів в роки непу, а це означає, що у своїй торговій частині нова буржуазія в роки непу майже на 2/3 була дійсно новою буржуазією і поповнилась за рахунок представників з інших соціальних груп, для яких торгово-підприємницька діяльність була новою сферою діяльності.

Таблиця 1.

Соціальний склад приватних торговців України
і СРСР (за матеріалами обслідування торгівлі 1927 р.)

	Кіль- кість влас- ників торг. зак- ладів	З них були до революції (% до підсумку)										
		тор- гов- ців	торг. служ- бов- ців	се- лян	ро- біт- ни- ків	кус- та- рів ре- мес- лєв.	служ- бов- ців	осіб вільн. про- фес.	уч- нів	війсь- ково- служ- бов- ців	хат- ніх гос- по- да- рок	ін- ших
Україна	133078	35,1	16,1	10,2	7,0	3,1	6,4	0,1	3,4	0,2	10,1	8,2
СРСР	616112	28,7	13,4	22,8	7,8	4,9	5,3	0,2	3,7	1,0	7,4	4,9

Соціальний склад власників приватних торговельних закладів
в містах України (у порівнянні з СРСР) був таким (табл. 2):

Таблиця 2

	Чис- ло влас- ників	З них були до революції (% до підсумку)										
		торг- гов- ців	торг. служ- бов- ців	се- лян	ро- біт- ни- ків	кус- та- рів ре- мес- лєв.	служ- бов- ців	осіб вільн. про- фес.	уч- нів	війсь- ково- служ- бов- ців	хат- ніх гос- по- да- рок	ін- ших
Україна	78401	27,6	25,4	2,7	9,5	3,9	9,7	0,1	6,3	0,9	6,1	8,1
СРСР	84281	28,8	18,6	10,0	9,2	5,2	7,4	0,3	6,0	1,3	8,3	4,6

Таблиця дана за: [5, С. 63-64. Підраховано автором].

В сільській місцевості колишні професії власників приватних
торгових підприємств в роки непу дають таку картину (табл. 3):

Таблиця 3.

	Число власників торгових підприємств	З них були до революції (% до підсумку)										
		торговців	торг. службовців	селян	робітників	кустарів ремеслен.	службовців	осіб вільн. профес.	учнів	військ. службовців	хатніх госп. дачок	інших
Україна 1925/26	60676 100%	34,1	5,1	15,8	7,2	7,8	3,5	0,5	1,2	—	14,3	10,6
1926/27	54677 100%	39,1	4,2	20,1	6,6	1,8	1,8	—	0,9	0,2	15,0	9,4
СРСР 1925/26	247046 100%	20,2	4,0	43,8	7,1	5,4	5,0	0,2	0,5	0,1	8,4	5,2
1926/27	231831 100%	27,9	5,6	41,4	6,3	3,7	2,6	0,1	1,1	0,5	5,7	5,0

Таблицю складено за: [5, с. 64; 20, ф. 423. Оп. 5. Од. зб. 673. Арк. 3].

Матеріали таблиць свідчать про те, що як у містах, так і в сільській місцевості власники дореволюційних торгових підприємств складали меншу частину серед торгової буржуазії часів непу (їхня частка не перевищувала 27,6-39,1% в загальній масі власників торговельних підприємств в Україні. В той же час у містах серед власників торговельних закладів існував значний прошарок колишніх торговельних службовців, які до революції не мали своєї «справи» і почали займатися самостійним торговим підприємництвом лише після введення непу (цей прошарок крамарів не можна віднести до дореволюційної торгової буржуазії).

Заслужує на увагу той факт, що серед сільських приватних крамарів-власників торговельних підприємств досить невеликий відсоток складали представники селянства (їхня частка коливалась, не перевищуючи $1/6 - 1/5$ від загальної кількості торговців). Цей показник в Україні був меншим в середньому в 2-2,5 рази, ніж в цілому по СРСР, де частка представників селянства серед сільської частини нової буржуазії перевищувала $2/5$ від її загальної чисельності. Цей факт може бути пояснено традиційно стриманим відношенням українського селянина-хлібороба до постійних занять торговою та взагалі підприємницькою діяльністю, на що вже звертали увагу публіцисти та представники історичної науки.

Таким чином, розглянутий в статті матеріал дозволяє зробити такі висновки:

1. Після легалізації на початку непу приватно-підприємницької діяльності процес формування нової буржуазії України, що розпочався ще за часів воєнного комунізму, набрав якісно нових форм за рахунок зняття тих перешкод, що існували на шляху реалізації підприємницької активності та виникнення нових можливостей для прояву приватногосподарчої ініціативи і впровадження певних правових норм, що визначали економічно-правовий статус представників нової буржуазії.

2. Ядро соціального складу нової буржуазії, в перші роки непу в галузі торгівлі і промисловості складали представники старої дореволюційної буржуазії, що мали значний досвід підприємницької діяльності. Але вони не являли собою організованої групи, а представляли атомізовану масу, що, користуючись певним станом підприємницького середовища, пристосувалась до умов непу, використовуючи дореволюційний досвід.

3. За роки непу відбувалась свого роду «кристалізація» складу нової буржуазії, внаслідок чого напередодні згорання непу більшість нової буржуазії (особливо в торгівлі) була репрезентована особами, що в дореволюційні часи не займались підприємництвом і для яких підприємництво в 20-ті роки стало новим видом діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жиромская В. Б. Советский город в 1921-1925 г. Проблемы социальной структуры. — М.: Наука, 1988.

2. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. — М.; Л.: Госиздат, 1927.

3. Жирмунский М.М. Частный капитал в товарообороте. — М.: Центр. управл. печати ВСНХ СССР, 1924.

4. Кридман Л. Героический период Великой русской революции (Опыт анализа так называемого «военного коммунизма»). — М.; Л., 1926.

5. Стариков А. И. К социальной характеристике частника // Вопросы торговли. — 1929. — № 15.

6. Очерки развития социально-классовой структуры Украинской ССР. 1917 — 1937. — К.: Наук. думка, 1987.

7. Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. — М.: Политиздат, 1975.

8. Кучер А. Е. Ограничение и вытеснение НЭПманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории СССР. — 1987. — Вып. 32.

9. Суворова Л. Н. За «фасадом» «военного коммунизма»: политическая власть и рыночная экономика // Отечественная история.— 1993.— № 4.

10. Ямковий А. А. До питання про боротьбу з капіталістичними елементами в промисловості (1921 — 1925рр.) // УІЖ.— 1963.— № 5.

11. ЗУ УРСР.

12. Экономическая жизнь.— 1925.— 15 апр.

13. Пролетарий: Всеукр. раб. газета.

14. Торговля Украины в 1923 г. Кн. 1.— Харьков, 1924.

15. Вся Украина в адресах. Календар-справочник на 1925 рік.— К., 1924.

16. Промышленность в городах Украины (По данным Всесоюзной переписи 15 марта 1923 г.) // Статистика України.— № 57. Харків, 1924.

17. Гражданский кодекс УССР.— Харьков, 1925.

18. ДАХО.

19. РДАЕ.

20. ЦДАВО України.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются социальные истоки формировавшегося класса новой буржуазии Украины в период НЭПа. Проанализирован социальный состав промышленной и торговой буржуазии республики, показана динамика его изменения в 20-е годы.

В заключение делается аргументированный вывод о том, что буржуазия Украины в годы непа являлась по своей социальной структуре действительно формирующимся новым социальным классом.

SUMMARY

The social origins of the forming class of new bourgeoisie of Ukraine during the New Economic Policy period are described in the article. The social composition of new industrial and trade bourgeoisie of the Republic has been analyzed, and the dynamic of its changing in the 20es has been shown.

Finally, the conclusion is drawn that the Ukrainian bourgeoisie during the New Economic Policy period was really a new forming social class as for its social structure.

ЭВОЛЮЦИЯ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В МИЛИЦИИ УССР В 1921-29 гг.

Начало 20-х годов было для молодого Украинского советского государства временем не только гражданской войны, но и ожесточенной борьбы с так называемым «политическим банда́етизмом», в которой были задействованы как армия, так и милиция. Эта борьба приобрела формы крупномасштабных военных действий (формирование Нестора Махно насчитывало 5 тысяч, Тютюнника — 4,5 тысячи, Голого — 4 тысячи человек [3, с. 49.]). Естественно, что в начале 1920-х годов кадровая политика Главного управления милиции и розыска УССР была направлена на увеличение численного состава милиции Украины.

Достаточно иллюстрируют эту политику критерии приема на службу в милицию в исследуемый период. Так, в начале 1920 г. на основании постановления Совета Рабоче-крестьянской Обороны «О предоставлении красноармейцам права поступления на службу в милицию» и инструкции «О поступлении на службу в милицию красноармейцев на основании постановления Совета Обороны от 13 февраля 1920 г.» поступить на службу в милицию мог каждый красноармеец, пробывший не менее 6 месяцев на фронте и по состоянию здоровья (обычно вследствие ранения) переправленный в тыл [4, с.125-126]. Подобным требованиям удовлетворяли кандидатуры многих красноармейцев, поэтому «наплыв» в милицию приобрел массовый характер.

Несколько слов о политической работе в милиции, проведение которой, согласно постановлениям СНК УССР января-февраля 1921 г., имело важное значение для укрепления фронта борьбы с бандитизмом [7, с. 45; 5, с. 459-461]. На начало исследуемого периода она осуществлялась через политических комиссаров и партийные ячейки [3, с. 19.]; в конце 1920 г. — начале 1921 г. эта работа велась крайне слабо: в докладе начальника милиции республики в Организационное бюро ЦК КП(б) Украины «О партийно-политической работе в милиции» (25.03.1921) говорится о необходимости срочной организации в милиции коммунистических ячеек, а также высказывается обеспокоенность фактом отсутствия этих ячеек в 30-35% районов милиции [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 247, Л. 3-4; 4, с.153]. Для усиления политической работы в милиции путем вне-

дрения в ее ряды «политически грамотных» работников широко привлекались отряды комнезамов. Согласно постановлению СНК «О борьбе с бандитизмом», сформированные из комнезамов отряды самообороны вооружались и зачислялись в милицию [7, с. 45; 5, с. 463-464, 470; 4, с. 154-155; 8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 560, Л. 3, Ф. 3204, Оп. 1, Д. 74, Л. 5]. Подобное внедрение в ряды милиции «правильно политически подкованных» работников, кроме повышения уровня политической грамотности, приводило к значительному увеличению численного состава милиции (в телеграмме председателя Особого совещания по борьбе с бандитизмом на Украине заместителю председателя Реввоенсовета республики изложена просьба выделить 25 000 винтовок для довооружения отрядов самообороны [5, с. 470; 8, Ф. 3204, Оп. 1, Д. 74, Л. 5]). Несмотря на указанные меры, партийная работа в органах милиции все так же была организована слабо и сопровождалась конфликтами партийных работников как с милиционерами, так и с населением. Так, в циркуляре ЦК РКП(б) от 18 августа 1921 г., сообщалось: «...во всех местах партийная работа среди милиционеров ведется весьма слабо и последние почти находятся вне коммунистического влияния партии,... не видно положительных сторон работы партийных комитетов среди милиционеров, а отмечаются конфликты между органами милиции и комитетами...» [4, с. 169]. Для решения этих проблем в циркуляре рекомендуется «... обратить внимание... на правильное распределение коммунистов-милиционеров, особенно... комсостава, добиваясь, чтобы комсостав был весь, по возможности, коммунистический» [4, с. 169]. С целью пополнения милиции УССР обученными и политически грамотными кадрами и для оказания содействия по борьбе с преступностью практиковалось также направление на Украину руководителей и рядовых работников Российской Федерации (осуществлялось по просьбе СНК УССР и ЦК КП(б)У). Данная практика также увеличивала численность милиции — так, в 1920 г. из РСФСР было направлено порядка 4000 руководящего и рядового состава [3, с.18], в начале 1921 г. — 12 000 человек [3, с. 35].

В результате вышеописанной кадровой и организационной политики, к середине 1921 г. штат милиции расширился до 285 тысяч человек. Если принять за основу данные Центрального статистического управления об общем количестве населения Украины в 1921 г. в 26 млн человек, то получается, что в то время на 90 человек населения приходился один милиционер. Для сравнения:

в Лондоне, Париже и Берлине в 1914 г. один полицейский обслуживал 250-300 человек населения [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1184, Л. 4]. Фактически, на 285 000 человек штатного состава военное ведомство отпускало только 189 000 пайков, ощущалась острая нехватка вооружения и обмундирования [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1184, Л. 5]. Конечно, для борьбы с преступностью требовалось значительное число милиционеров, однако государство, экономика которого была подорвана гражданской войной и голодом, не могло прокормить почти 300 тысяч работников милиции.

Далека от совершенства была и организация аппарата. В начале 1921 г. как Главное управление советской рабоче-крестьянской милиции, так и местные органы милиции представляли собой громоздкую структуру, состоящую из множества отделов, местные управления строились «по образу и подобию» Главного управления. Интересный факт: с одной стороны число работников милиции в середине 1921 г. настолько значительно, что остро ощущается нехватка их обеспечения пайками, обмундированием и вооружением, с другой стороны — в тезисах многочисленных докладов должностных лиц, политработников неоднократно упоминается об отсутствии необходимого числа кадров на местах — особенно в волостях [2, Ф.р. — 203, Оп. 1, Д. 325, Л. 58-61]. Это несоответствие наталкивает на следующий вывод: невероятно разросся канцелярский состав Главного управления и губернских управлений милиции. Сокращение штатов, особенно канцелярского состава, стало жизненной необходимостью.

Пришло время рассказать о такой стороне кадровой политики, как «чистка» — удаление из рядов милиции нежелательных и «неблагополучных» работников. Согласно приказу № 37 начальника Главного управления рабоче-крестьянской милиции «О чистке в милиции», немедленному сокращению подлежали дезертиры с фронта, проникшие в милицию, бывшие провокаторы и сотрудники царской политической полиции, политические преступники и лица, участвовавшие в контрреволюционных выступлениях, лишённые гражданских прав, «эксплуатирующие чужой труд», занимавшие при старом режиме высокие административные посты, непригодные к службе по состоянию здоровья. В приказе также определялся принцип «неподсудности» членов коммунистической партии: члены РКП не подлежали сокращению; их кандидатуры даже не рассматривались созданными «комиссиями по чистке» [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1049, Л. 1]. Как мы видим, катего-

рии лиц, подлежащих сокращению, были расплывчаты и включали в себя не только «антисоветский элемент», но и большое число старых работников, либо квалифицированных специалистов, состояние здоровья которых не позволяло им работать в милиции. В результате глобальной чистки во второй половине 1921 г. штат милиции сократился сначала до 160 000 человек, затем — до 100 000, а к началу 1922 г. составлял уже 89 000 человек [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 362, Л. 6]. В связи с потерей значительного числа специалистов необходимо было организовать планомерную подготовку новых квалифицированных кадров. С этой целью 11 июня 1921 г. в Харькове были организованы Курсы красных милиционеров Харьковской губернии [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1008, Л. 1; Ф. 5, Оп. 2, Д. 806, Л. 17] — первое специальное учебное заведение для повышения профессионального уровня работников милиции.

Все вышеозначенные меры по совершенствованию личного состава не решили проблем украинской милиции. Согласно отчетам начальников местных органов милиции, относящимся к первой половине 1921 г., наряду с отсутствием дисциплины, случаями коррупции и недостаточным уровнем квалификации у большинства работников милиции отсутствуют элементарные военные навыки [2, Ф. р. 203, Оп. 1, Д. 325, Л. 32]. Поэтому, начиная с середины 1921 г. и до января 1922 г. происходит военизация — процесс перестройки милиции по военному образцу с одновременным подчинением ее военному командованию в области снабжения и строевой подготовки.

Положительным результатом военизации было поднятие авторитета милиции — за счет пополнения обученными и политически грамотными кадрами Красной Армии увеличился командный и административный состав. Военизация выявила недостатки в области профессиональной подготовки кадров и подтолкнула к созданию дополнительных курсов повышения квалификации в Харькове, Полтаве, Одессе и Екатеринославе [2, Ф. р. 203, Оп. 1, Д. 325, Л. 44]. Кроме того, в Харькове с 1 января 1922 г. были открыты курсы по подготовке командного состава милиции [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1128, Л. 8], позднее преобразованные во Всеукраинскую школу милиции и розыска [1, с. 59-60], подобное учебное заведение 1 марта 1922 г. было создано и в Киевской губернии [1, с. 48]. Следует добавить, что за период военизации систематизировалась и усилилась политическая работа в милиции. Согласно приказу начальника политуправления всех вооруженных сил Украины и Крыма от 2 сентября 1921 г. «Об организации политической работы в милиции

в связи с ее военизацией» для политического руководства и обслуживания частей милиции выделялся ряд политработников [4, с. 170], а буквально через месяц декретами Совета Народных комиссаров от 1 октября 1921 г. в Главном управлении милиции и губернской милиции для ведения организационно-партийной, политико-просветительской, учетной и информационной работы были учреждены политические секретариаты, в которых упомянутые политработники заняли руководящие должности [5, с. 244-247].

Несмотря на военизацию, усиление политической работы и расширение образовательной сферы, проблемы в сфере кадрового обеспечения сохранялись. Согласно рапорту начальника милиции республики народному комиссару внутренних дел УССР от 29 марта 1922 г., милиция «... впитала в себя огромное количество всякого отребья... до полного выздоровления еще далеко. Милиция пограничных губерний в значительной мере заражена ядом петлюровщины» [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1963, Л. 50-51]. Для устранения подобных явлений, кроме «чистки», стал применяться весьма оригинальный способ оздоровления личного состава милиции: из рядовых милиционеров и командного состава выделялись наиболее квалифицированные и «устойчивые» работники и перенаправлялись в так называемые «нездоровые районы» [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1057, Л. 18]. Конечно, перемещение кадров «оздоравливало» указанные районы, однако отрицательно сказывалось на качестве работы милиции — происходил отрыв специалистов от уже изученных ими районов.

По сравнению с 1921 г. ситуация с численным составом кардинально изменяется: количество милиционеров продолжает уменьшаться, происходит утечка специалистов, а оставшиеся работники не справляются с возложенными на них многочисленными обязанностями, круг которых расширился с введением с марта 1922 г. на территории Украины единой паспортной системы, и на органы милиции были возложены новые функции: выдача паспортов, регистрация иностранцев [2, Ф.р. 203, Оп. 1, Д. 766, Л. 67-68]. Согласно отчетам местных исполнительных комитетов уездов Харьковской губернии, в марте-апреле 1922 г. по губернии наблюдается крайне неудовлетворительное состояние и качество работы на местах, отмечается, что подобная ситуация характерна и для других губерний [2, Ф.р. 203, Оп. 1, Д. 766, Л. 109]. Продолжают совершенствоваться структуры, занимающиеся подготовкой кадров (весной 1922 г. Курсы красных милиционеров Харьковской губернии расширяются и переименовываются в 1-е Окружные курсы млад-

шего комсостава Главного управления милиции Украинской ССР [8, Ф. 5, Оп. 2, Д. 806, Л. 17]), но к значимым улучшениям это не приводит.

Благодаря образованию в марте 1922 г. Государственного Политического управления, сфера деятельности милиции сужается: борьба с бандитизмом, охрана железных дорог и водных путей сообщения переходят в ведение ГПУ [1, с. 29]. Расформировываются такие подразделения, как железнодорожная и водная милиция, линейные отделы уголовного розыска на железной дороге [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1184, Л. 8-9]. Это приводит к очередному сокращению численности милиции - в начале второй половины 1922 г. по штату, рекомендованному ВЦИК и утвержденному ВУЦИК, милиция составляет уже 39000 человек [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 362, Л. 4-6]. Распределение кадров неравномерно: в волостях Купянского уезда Харьковской губернии в среднем приходится один милиционер на 6 000 человек (максимальное несоответствие достигает невероятной цифры: один работник на 9 000 населения) [2, Ф.р. 203, Оп. 1, Д. 820, Л. 87-198]. При таком распределении результативная работа становится возможной лишь при условии достаточно высокой квалификации милиционеров. С этой целью на совещании председателей губернских исполкомов в Харькове (август 1922 г.), проведенном совместно с представителями Совнаркома и ВУЦИК, принимается решение о формировании при каждом губернском управлении курсов повышения квалификации переменным составом в 120 человек [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 2104, Л. 10], с тем, чтобы без отрыва от работы в кратчайшие сроки подготовить достаточное количество специалистов. В сентябре-октябре 1922 г. приказом начальника милиции республики Харьковские окружные курсы по подготовке младшего комсостава и Харьковские курсы высшего комсостава объединяются в Школу старшего комсостава милиции УССР [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 2042, Л. 14]. Значительное внимание в этот период уделяется ликвидации безграмотности в милиции. Для контроля над состоянием и грамотностью личного состава, контроля над распределением средств, учета партийных работников, а также сбора информации об условиях жизни милиционеров и работы милиции в целом в июле 1922 г. циркуляром ЦК КП(б)У в милиции создаются политические инспекции (существовавшие ранее политические секретариаты упраздняются) [8, Ф. 6, Оп. 2, Д. 303, Л. 19]. В конце 1922 г. на основании приказа НКВД по Главному управлению уже запрещается прини-

мать на службу в милицию неграмотных, а среди служащих предписывается ликвидировать неграмотность в кратчайшие сроки [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1812, Л. 5].

К сожалению, в рассматриваемое время процесс обучения и подготовки квалифицированных кадров идет медленнее, чем процесс сокращения штатов. В начало 1923 г. производится глобальная чистка комсостава милиции, в результате которой командный состав в некоторых губерниях (Волынь, Донецк) уменьшается в пять раз [6]. В связи с происшедшими в марте 1923г. изменениями в системе административно-территориального деления Украинской ССР (уезды и волости заменяются более широкими округами и районами, число определенных реформой округов и районов меньшее, чем общее число старых уездов и волостей), кадровый состав милиции в очередной раз «подрезается» соразмерно новой структуре [2, ф. р. 203, Оп. 1, Д. 971, Л. 27]. Для каждой губернии определяется ограниченное количество работников милиции, предписывается сокращение кадрового состава более чем в два раза (с 39 000 до 18 000 человек) [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1184, Л. 8-10]. Ужесточаются и условия приема на службу — инструкция от 9 июня 1923 г. запрещает принимать на службу в милицию лиц, страдающих психическими и нервными расстройствами, внутренними болезнями, хирургическими болезнями, болезнями уха, горла и носа, глаз и кожными заболеваниями [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1812, Л. 82-83; 4, с. 240-241]. Продолжается чистка, в 1923 г. признаются «неблагополучными» и удаляются из милиции многие бывшие оперативные работники старой полиции и сыска. Эта серьезная ошибка приводит к отрицательным результатам в работе — при еще не достаточно подготовленных новых кадрах опытные старые специалисты были незаменимы. Вначале эту ошибку пытаются исправить: в выписке из протокола № 16 заседания Центральной комиссии по чистке милиции и розыска от 4 августа 1923г. постановляется «признать возможным оставлять на работе в розыске УССР бывших оперативных работников старой полиции и сыска,...окончательное утверждение всех лиц упомянутой категории возложить персонально на начальника милиции и розыска УССР» [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1568, Л. 50], однако 20 августа того же года приказом народного комиссара внутренних дел председателя ГПУ УССР Балицкого и Начальника милиции и розыска республики Федотова уже строго предписывается удалить из рядов милиции всех без исключения сотрудников, в прошлом слу-

живших в царской полиции и армии. В случае обнаружения работников, относящихся к вышеозначенной категории и случайно оставшихся в рядах милиции, их начальники подлежат суду «за укрывательство и попустительство» [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1804, Л. 1].

В результате вышеозначенной политики в сентябре 1923 г. украинская милиция вместо определенных 18 000 работников насчитывает всего 14 397 человек [8, Ф. 5, Оп. 1, Д. 21, Л. 148]. Это количество работников было недостаточным даже по определенными предыдущей реорганизацией меркам, а пополнение рядов милиции новыми кадрами подвергало сомнению целесообразность проведенной чистки. Поэтому вместо «подгонки» численности милиции под имеющуюся структуру проводится реорганизация аппарата — на этот раз аппарат «подгоняется» под имеющийся кадровый состав. Постановлением ВУЦИК от 20 сентября 1923 г. «Об изменении штатов милиции» сокращается определенный ранее штат районной милиции, в помощь начальникам районов вместо четырех пеших милиционеров вводятся два конных, значительно сокращаются губернские и окружные резервы [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1797, Л. 60].

Осенью 1923 г. численность украинской милиции составляет всего 12 743 человека — на каждого городского милиционера приходится уже по меньшей мере 1 500 человек гражданского населения [8, Ф. 5, Оп. 1, Д. 21, Л. 148], а в сельских районах это соответствие достигает совершенно невероятных цифр: в 15-16 тыс. человек [3, с. 42]. Данная численность украинской милиции составляет всего лишь 50% численности старой полиции, работавшей на территории Украины в 1913 г. [8, Ф. 5, Оп. 1, Д. 21, Л. 148-149].

Вытекающий из факта наличия столь малого числа милиционеров неудовлетворительный уровень их работы в очередной раз пытаются «сгладить» повышением профессионального уровня кадров, совершенствованием сети специальных учебных заведений. В связи с этим 23 октября 1923 г. Харьковская школа комсостава милиции в очередной раз расширяется и переименовывается в Всеукраинскую школу комсостава милиции и криминального розыска [8, Ф. 6, Оп. 1, Д. 1820, Л. 90; Ф. 5, Оп. 2, Д. 806, Л. 17], в том же году курсы Киевской губернии по подготовке комсостава трансформируются в Киевскую окружную школу милиции [1, с. 59-60].

Перелом в области кадровой политики в милиции происходит в 1924 г. Резолюции VI Всеукраинского совещания работников НКВД «О задачах и структуре милиции и уголовного розыска

УССР» утверждают необходимость немедленного прекращения сокращения штатов, расширения их до необходимых для результативной работы пределов. Для повышения профессионального уровня работников предписывается обязательное прохождение обучения во Всеукраинской школе милиции и уголовного розыска для всех начальников округов и районов, районных надзирателей, инспекторов, уполномоченных и агентов розыска, имеющим практический стаж не менее 6 месяцев, принимается решение об организации при Всеукраинской школе двухмесячных курсов дактилоскопии [5, с. 366-372]. В свете этого постановления с начала 1924 г. численный состав милиции постепенно начинает увеличиваться, основное внимание уделяется пропорциональному распределению кадров по рабочим местам и поднятию квалификации работников. Для повышения профессионального уровня работников милиции и уголовного розыска создается ряд руководств и положений, пособия и приборы для научного исследования преступлений, создаются питомники собак-ищейек, а при управлениях милиции и розыска губерний организуются научно-технические кабинеты по изучению преступного мира и обучению работников милиции [1, с. 12-13, 25-26].

Значительные позитивные изменения в структуре аппарата милиции происходят в середине 1925 г., когда производится переход от старой, четырехступенчатой системы управления к новой — трехступенчатой. Сущность данного перехода заключается в изменении принципа административно-территориального деления Украинской ССР путем ликвидации губерний, расширении округов и районов, и, соответственно, установлении принципа управления по схеме «центр — окружные органы — районные органы». Программа перестройки канцелярского и штатного аппарата милиции сообразно новым принципам деления представлена в тезисах к докладу «О задачах милиции и розыска в связи с переходом на 3-ступенную систему управления и ее взаимоотношения с административным отделом» [8, Ф. 5, Оп. 3, Д. 160, Л. 1-18], утвержденных НКВД УССР 9 мая 1925 г. Основные положения этой программы: так как реорганизацией предполагается ликвидация губерний (а соответственно подлежит ликвидации и губернская милиция), освобождающиеся работники и техника губернских органов подлежат распределению по округам и районам, в связи с этим строго предписывается расширение и совершенствование окружных и районных аппаратов милиции [8, Ф. 5, Оп. 3,

Д. 160, Л. 9]. Кроме всего сказанного, в вышеозначенных тезисах была предложена серия мер по улучшению личного состава и вооружения, учебы и подготовки: необходимость закрепления работников-специалистов на местах, рационального использования кадровых ресурсов, улучшения материального положения работников милиции и розыска, ведения персонального их учета, введения узко-профильной специализации во Всеукраинской школе милиции и розыска (после прохождения общеобразовательного курса рекомендовалось разделить курс на две группы — розыскную и специально милицейскую), организации подготовки кадров на местах, издания серии учебных пособий, внедрения новых методов и технических средств, применяемых полицией в странах Америки и Западной Европы, совершенствования формы учета и регистрации преступников, увеличения размеров средств, выделяемых на специальные расходы (оружие, фотооборудование, обмундирование) [8, Ф. 5, Оп. 3, Д. 160, Л. 6-10].

После перехода на трехступенчатую систему управления с середины 1925 г. происходят значительные улучшения и в работе и в обеспечении милиции и уголовного розыска. Если еще в 1923-24 гг. на местах наблюдается отсутствие обмундирования, плохое состояние вооружения и боеприпасов [2, Ф.р. 845, Оп. 2, Д. 55, Л. 19], то, судя по отчетам начальников окружной и районной милиции, в 1925 г. эти вопросы решены: обмундирование в норме, учет оружия и боеприпасов налажен [2, Ф.р. 845, Оп. 2, Д. 631, Л. 17]. Некоторые изменения происходят и в образовательной сфере в милиции. С 1 октября 1925 г. «в связи с жилищным кризисом в Харькове» постановлением ВУЦИК Всеукраинская школа милиции переводится в Киев (мотивация этого перевода — большее количество высококвалифицированных преподавателей в Киеве) [8, Ф. 5, Оп. 2, Д. 666, Л. 1; 4, с. 475]. Кроме того, в конце того же 1925 г. вводится система индивидуальной подготовки для некоторых категорий командного состава [5, с. 601-604].

Чистки в милиции продолжаются и в 1925-26 гг., и позднее, но уже не носят столь массового характера, как в 1922-1923 гг. В Харькове, например, в результате чисток 1926 г. было уволено всего 16% кадрового состава [2, Ф.р. 854, Оп. 2, Д. 639, Л. 16] (это не идет ни в какое сравнение с глобальными «фильтрациями» прошлых лет). В период с 1926 по 1930 гг. основной упор в кадровой политике Главного управления делается именно на обучение кадров и повышение их квалификации. Число работников

милиции в эти годы колеблется с 21 000 до 26 000 человек, что является еще одним свидетельством относительной стабилизации структуры, когда количественный состав соответствует необходимому для качественной и результативной работы.

На основании приведенных выше фактов можно предложить следующий вариант периодизации истории кадровой политики в милиции УССР в 1921-1929 гг.: «критический период» — 1921 — 1924 гг., «период стабилизации» — 1924 — 1929 гг.

Огромная численность милиции в первые годы «критического» периода обусловлена как историческими причинами (Гражданская война, борьба с бандитизмом), так и несовершенством кадровой политики (несовершенные критерии отбора, политика перемещения, постоянное пополнение отрядами самообороны и т. д.). Производимые чистки личного состава вначале играют положительную роль — устанавливают пропорциональное количество и распределение кадров, затем (продолжившиеся уже после сокращения штатов до необходимых размеров) приводят к критическому уменьшению численности милиции и утечке специалистов. Начинает создаваться сеть специальных учебных заведений, но в связи с постоянными «чистками» личного состава ее работа не дает ощутимых результатов.

С наступлением периода «стабилизации» масштабы «чистки» в милиции постепенно уменьшаются. Деятельность в сфере профессионального обучения и усовершенствования сети специальных учебных заведений и внедрения современных научных методов дает положительные результаты и, за счет повышения квалификации работников милиции, компенсирует малое их количество. На работу начинают поступать уже хорошо обученные кадры, обучение производится без отрыва от работы. К концу этого периода численность штатов уже относительно стабильна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бюллетень НКВД. — 1925. — № 2 (17).
2. ГАХО
3. Из истории милиции Советской Украины. — К.: РИО при МООП УССР, 1965.
4. История милиции Украины в документах и материалах. — К: Генеза, 1997. — Т. 1.

5. История милиции Украинской ССР в документах и материалах.— К., 1969.— Т. 1.

6. Коммунист (X).— 8.02.1923.— № 29.

7. СУ УССР.— 1921г.— № 2.

8. ЦГАВОВУУ

РЕЗЮМЕ

На початку 20-х років громадянська війна, боротьба з «політичним бандитизмом» та складна економічна ситуація диктувала необхідність збільшення чисельності міліції Української РСР, увага на професійний рівень співробітників правоохоронних органів не зверталась. З початком НЕПу ситуація змінюється: чисельність міліції зменшується, кваліфікація — підвищується. Починається нелегкий процес «фільтрації» кадрового складу. Автор розглядає еволюцію кадрової політики в міліції УРСР з 1921 по 1929 рр. та пропонує варіант періодизації цієї політики.

SUMMARY

In early 20-es the civil war, struggle against the «political bandit troops» and complicated economical situation caused the expansion of the states of Ukrainian militia department, the attention was not paid to quality of militia, but quantity. This situation had changed completely with the beginning of New Economical Policy. With no need in massive but non-qualitative militia department, the global department re-establishment became vital. It has begun in 1921. By observing and evaluating this process to 1929, the author tries to determine its particular periods.

М. С. ЛИСЕНКО

СТРУКТУРА ТЕХНІКУМІВ УКРАЇНИ ТА ЗМІНИ В ЇХ МЕРЕЖІ В 1922-1930 РР.

Проголошення Україною незалежності поставили перед суспільством цілу низку невідкладних проблем. Серед них важливе місце належить вирішенню питань, пов'язаних з розвитком народної освіти, в тому числі середньої спеціальної. Освітні реформи, які запроваджуються в Україні, лише в деякій мірі зменшують кризові

явища в системі навчальних закладів середньої ланки. На наш погляд, особливу увагу на сучасному етапі реорганізації технікумів слід звернути на період 1920-х рр. Адже багато в чому він схожий з ситуацією, яка склалася сьогодні в молодій Українській державі. Необхідно звернутися до витоків власної культурно-освітньої політики. Як показує світова практика, перехід до дійсно гуманістичної за змістом державної освітньої політики можливий лише за умов врахування всього кращого, що було створено в минулому.

Дослідження проблеми структури технікумів України та зміни в їх мережі в 1922-1930 рр. недостатньо розкрито в історичній літературі.

Перші спроби характеристики розвитку технікумів містяться у роботах керівного працівника Народного Комісаріату Освіти УРСР (далі НКО) Я. П. Ряппо. В його статтях поданий вибірковий матеріал по динаміці технікумів за типами [1]. Особливу увагу він надавав змінам в мережі вищих 3-річних педагогічних курсів [2]. В той же час статті Я. П. Ряппо носили пропагандистський характер, показували успіхи радянської системи народної освіти.

В другій половині 1920-х років побачила світ ґрунтовна монографія Я. Звігальського та М. Іванова [3]. Авторами вперше були введені до наукового обігу матеріали про кількість індустріально-технічних та сільськогосподарських навчальних закладів. В 30-ті — першій половині 50-х років кількість праць по вивченню історії становлення та розвитку освітньої системи в Україні, в тому числі технікумів, значно скоротилась.

Короткочасний бурхливий сплеск кількості досліджень, присвячених історії української освіти, спостерігався з кінця 50-х — в 60-ті роки. Пояснити це можна деєсталінізацією суспільства в країні. Серед наукових розвідок 60-х років, слід виділити колективну монографію «Вища школа Української РСР за 50 років» [4]. Автори підкреслювали, що зміна статусу технікумів і реорганізації мережі пояснювались об'єктивними причинами тогочасної дійсності. Вони наголошували, що реформа в системі вузів-технікумів була необхідною, відповідала потребам народного господарства республіки. Єдиним ґрунтовним дослідженням по історії технікумів в УРСР в 20-ті роки є робота Д. І. Павлова та Г. П. Захаревича [5]. Науковці докладно розкрили зміни в мережі вечірніх робітничих та мистецьких технікумів. Реорганізації в інших типах вузів вузького профілю були подані побіжно.

На початку 90-х років в середовищі істориків відбувся закономірний процес перегляду концептуальних положень, які скла-

*Динаміка кількості технікумів за галузями
народного господарства*

Тип технікуму Роки	Індустріально-технічні	Вечірні робітничі	Сільськогосподарські	Землепорядчі, лісові	Соціально-економічні	Транспортні	Педагогічні	Фармацевтичні	Медичні	Музичні	Художні	Разом
1913/14	18	—	17	9	115	49	26	—	28	27	4	293
1920/21	20	6	33	—	12	17	122	4	34	3	6	262
1923/24	15	15	22	—	4	13	60	3	—	7	4	143
1926/27	15	16	22	—	5	13	60	3	—	7	4	144
1930/31	102	13	116		48	52	78	4	85	15	15	528

Підраховано автором за матеріалами ЦДАВОУ, Ф. 166. оп. 2. спр. 1435. арк. 212; спр. 23. арк. 14; спр. 18. арк. 140; спр. 654. арк. 5; оп. 3. спр. 24. арк. 30; спр. 229. арк. 95; оп. 4. спр. 328. арк. 4; оп. 6. спр. 9678. арк. 140; спр. 9698. арк. 55; спр. 9798. арк. 27; спр. 10075. арк. 300; ДАХО. Ф. 203, оп. 1. спр. 761. арк. 18; ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 20. спр. 301. арк. 28; спр. 1584. арк. 83-84; спр. 1856. арк. 1; спр. 3354. арк. 52; спр. 3098. арк. 60; спр. 3275. арк. 8.

лися в радянській історіографії. Сучасні дослідники головну увагу приділяють інститутам, а не технікумам. В цілому вивчення структури технікумів України та змін в їх мережі в 1920-ті роки далеко від свого завершення.

Джерельну базу теми дослідження становлять матеріали архівів [6-10], а також збірники документів і матеріалів, низка статистичних довідників [11-15]. Хронологічні рамки досліджуваної проблеми охоплюють період 1922-1930 рр., коли технікуми республіки були оголошені і діяли як вищі навчальні заклади вузького профілю. Територіальні рамки обмежуються кордонами тодішньої УРСР.

В поданій статті автор ставить завдання на основі використання архівних матеріалів, документів, археографічних збірників та аналізу досліджень попередників з'ясувати питання структури технікумів та зміни в їх мережі протягом 1922-1930 рр.

Відновлення діяльності та створення більш розгалуженої мережі середніх спеціальних навчальних закладів в Україні почало проводитись на завершальному етапі громадянської війни. В 1919 р. був створений НКО УСРР, який мав кілька секцій, у тому числі шкільну з підвідділом професійної освіти [11, с. 52-55]. 10 серпня 1920 р. у складі наркомату освіти був заснований Головний комітет по професійно-технічній та спеціально-науковій освіті (Укрголовпрофос) [11, с. 68]. Цій установі підпорядковувались технікуми. До речі, сама назва «технікум» вживалась вперше в постановах, бюлетенях, програмах НКО УРСР в 1920/21 рр. В дореволюційний період цей термін не використовувався. Спочатку назвою «технікум» виділяли тільки середні технічні навчальні заклади, пізніше і інших типів. Управління системою технікумів складалось з трьох ланок: Укрголовпрофос, губернські відділи професійної освіти та адміністрація навчальних закладів [16].

З 1920/21 рр. наркомат освіти проводив роботу по вивченню та аналізу мережі навчальних закладів України. Деякий час не існувало плановості в організації та відкритті технікумів, їх районізації, належній навчальній та методичній підготовці. Більшість технікумів створювались на базі колишніх націоналізованих дореволюційних училищ та вчительських семінарій. Ряд навчальних закладів засновувався за ініціативою місцевих органів влади. Так, 21 січня 1920 р. у Харкові був відкритий вечірній робітничий технікум (далі ВРТ), який готував технічних працівників з середовища робітників. Кошти для створення ВРТ виділили фабрично-заводські комітети та міські підприєм-

ства [8, Ф. 203. оп. 1. спр. 28. арк. 9]. Мережа середніх спеціальних навчальних закладів була невпорядкованою. В 1920/21 рр. вона нараховувала 228 технікумів [6, Ф. 166. оп. 2. спр. 1003. арк. 14]. Серед них за галузями: 122 вищих 3-річних педагогічних курсів, 33 сільськогосподарських технікума, 20 денних індустріально-технічних, 6 вечірніх робітничих, 17 транспортних, 12 соціально-економічних, 8 музичних, 6 художніх, 4 фармацевтичних (Підраховано автором за матеріалами [6, Ф. 166. оп. 2. спр. 18. арк. 120, спр. 654. арк. 5; 7, Ф. 1. оп. 20. опр. 301. арк. 28]).

За період 1921/22 рр. складна робота по систематизації та аналізу навчальних закладів була завершена. Завдання відбудови народного господарства України вимагало щонайшвидше підготувати необхідну кількість кваліфікованих кадрів, зокрема середньої ланки. Однак під час громадянської війни народне господарство республіки зазнало значних збитків. На початку 20-х років УРСР мала обмежені фінансові, матеріальні, людські ресурси, потрібні для організації мережі технікумів. З вказаних причин в 1922/23 рр. в Україні була проведена реформа середньої спеціальної школи. В її основу був покладений принцип доцільності, ставилося завдання підняти престиж технікумів. Вони оголошувались вищими навчальними закладами вузького профілю. Технікуми готували інженерів-практиків, вчителів, агрономів, землемірів, фармацевтів, тобто представників масових професій [1, с. 73]. Інститути вели підготовку спеціалістів вищої кваліфікації широкого профілю. При цьому передбачалось, що реформа системи технікумів посилить вимоги до підготовки спеціалістів.

Більшість реорганізацій були проведені в 1923-1924 рр. «Слабкі» технікуми, що не мали міцної матеріальної бази та досвідчених викладачів, закривались або перетворювались у профшколи. Обов'язково враховувалась спеціалізація району та необхідність підготовки фахівців для певних галузей виробництва. Якщо в регіоні існували однопрофільні інститути і технікуми, то вони, як правило, об'єднувались. У 1926/27 рр. мережа вузів вузького профілю стабілізується у складі: 60 педагогічних, 22 сільськогосподарських, 15 денних індустріально-технічних, 15 ВРТ, 13 транспортних, 5 соціально-економічних, 7 музичних, 4 художніх, 3 фармацевтичних. Разом 144 технікума (Підраховано автором за матеріалами [6, Ф. 166. оп. 3. спр. 24. арк. 30, спр. 229. арк. 95; 7, Ф. 1. оп. 20. спр. 1584. арк. 83-84, спр. 1854. арк. 1]).

Можна без перебільшення визначити, що найбільшу увагу радянські освітні органи в досліджуваний період надавали вищим 3-річним педагогічним курсам. У 1921р. в Україні функціонувало 122 вищих 3-річних педагогічних курсів. Уважний перегляд мережі навчальних закладів, проведений НКО УСРР в 1922/23 рр., привів до скорочення їх кількості до 73. У зв'язку з реформою середньої спеціальної освіти в республіці в 1924 р. залишилось 60 відповідних курсів [6, Ф. 166. оп. 6. спр. 238. арк. 343]. Таке значне скорочення кількості навчальних закладів пояснювалось декількома причинами. По-перше, держава не мала можливості фінансувати значну кількість навчальних закладів. Залишені 60 педагогічних курсів були поставлені на центральне бюджетне фінансування. По-друге, стабілізувалась мережа інститутів народної освіти (ІНО). По-третє, існували численні короткотермінові курси підвищення кваліфікації вчителів. В 1925 р. вищі 3-річні педагогічні курси були перейменовані в педагогічні технікуми [6, Ф. 166. оп. 3. спр. 337, арк. 22]. Вони готували вчителів для молодшого центру загальноосвітніх шкіл, вихователів для дитячих садків та культурно-освітніх працівників. Педагогічні технікуми поділялись на україномовні, російськомовні, мішані, яких була більшість, та педагогічні технікуми національних меншин.

Щодо сільськогосподарських вузів-технікумів, то в 1921 р. в Україні працювало 33 навчальних заклади [6, Ф. 166, оп. 3, спр. 229, арк. 126]. У 1925 р. залишилось 22 технікума [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 1584, арк. 86]. Причини значного скорочення їх кількості були такі ж, як і педагогічних. Ногайський та Зінов'ївський навчальні заклади були закриті. 9 сільськогосподарських технікумів були реорганізовані в профшколи [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 1584, арк. 87]. Дореволюційні межові училища були приєднані до сільськогосподарських технікумів на правах окремих відділень [3, с. 180]. Лісові училища були реорганізовані в профшколи [3, с. 181]. За спеціалізацією сільськогосподарські технікуми поділялись на землеустрійні, насінневі, садівничі та ін. Разом 30 відділів сільськогосподарських навчальних закладів випускали агрономів, городників тощо [6, Ф. 166, оп. 2, спр. 1132, арк. 8].

В 1921/22 рр. індустріально-технічну освіту в Україні забезпечували 20 технікумів [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 1854, арк. 4]. Вони вели підготовку фахівців за 30 спеціальностями: заводське механічне обладнання всіх цехів на 4 відділеннях, сільськогосподарського машинобудування на 6, електротехніка на 4,

будівництво міського типу на 2, будівництво сільського типу на 6, різні галузі хімічного виробництва на 4, сільськогосподарська технологія на 2, металургія на 1, гірнича справа на 1 відділенні [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 1778, арк. 50].

В 20-ті роки в мережі індустріально-технічних технікумів відбулися зміни. 5 закладів цього типу були перетворені у профшколи. В залишених 15 технікумах була розширена номенклатура спеціальностей. Так, у 1926 р. в індустріально-технічних вузах вузького профілю функціонувало 34 відділення [6, Ф. 166, оп. 3, спр. 352, арк. 14]. Новими стали відділення водопостачання та каналізації, шляхів місцевого значення, суднобудівництва, дужих та слабих токів (зв'язку) [17, с. 7]. В 1926/27 рр. Донецький гірничий технікум був реорганізований в інститут [6, Ф. 166, оп. 4, спр. 340, арк. 109]. За 1928/29 рр. система індустріально-технічних технікумів залишалась стабільною. Випускники цих навчальних закладів працювали на промислових підприємствах та в установах техніками, механіками, фахівцями по електрифікації тощо.

Новим типом навчальних закладів були вечірні робітничі технікуми. Вони теж мали своїх попередників — дореволюційні робітничі курси. Але останні на відміну від ВРТ здебільшого давали своїм учням основи загальної освіти, а не фахову підготовку. ВРТ відкривались за ініціативою центру. Мережа ВРТ змінювалась таким чином: 1920/21 рр. — 6 навчальних закладів, 1921/22 рр. — 13, 1922/23 рр. — 15, 1923/24 рр. — 16, 1925/26 рр. — 16 [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 2264, арк. 27]. Очевидно, що тільки цей тип освіти не зазнав скорочення кількості навчальних закладів після 1922 р. Навпаки, чисельність ВРТ збільшувалась. Останній з заснованих Харківський ВРТ народного господарства мав соціально-економічний профіль [8, Ф. 203, оп. 1, спр. 781, арк. 51 зв]. Надалі мережа вечірніх робітничих технікумів не реорганізовувалась. Ці технікуми випускали фахівців масових професій за 8 спеціальностями [9, Ф. 142, оп. 1, спр. 407, арк. 513]. ВРТ здебільшого працювали в великих промислових містах.

Окремим типом навчальних закладів, які підпорядковувались НК Шляхів сполучення, а по учбово-методичній лінії НКО УСРР, були технікуми на транспорті. В 1921/22 рр. в республіці працювало 17 транспортних технікумів [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 1778, арк. 125]. В 1922/23 рр. спільна комісія НКО та НК Шляхів сполучення вивчала стан справ у відповідних навчальних закладах. Після перевірки мережа транспортних технікумів ско-

ротилась до 13 навчальних закладів [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 1778, арк. 126]. Чотири транспортних технікуми були закриті або реорганізовані в профшколи. Такі вузи вузького профілю підготавливали фахівців за восьми спеціальностями: механічна, пудовомеханічна, будівельна, електротехнічна, господарства на залізницях, зв'язку, шляхів. Фахівців для залізниць, транспорту, водного господарства республіки випускали індустріально-технічні технікуми та вечірні робітничі за електротехнічною, будівельною та механічною спеціальностями [6, Ф. 166, оп. 3, спр. 224, арк. 212]. В наступні роки чисельність транспортних технікумів стабілізувалась.

До навчальних закладів соціально-економічної освіти відносились фінансово-економічні та торгівельно-кооперативні технікуми. У 1922 р. в республіці існувало 12 технікумів такого профілю [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 1856, арк. 105]. В 1923/24 рр. чотири відповідних заклади були закриті [6, Ф. 166, оп. 2, спр. 1227, арк. 162]. Смілянський технікум було перетворено в профшколу [6, Ф. 166, оп. 3, спр. 224, арк. 213]. Замість денного технікуму комунального господарства було відкрите комунальне відділення при Харківському ВРТ народного господарства [8, Ф. 820, оп. 2, спр. 302, арк. 40]. В 1921 — 1923 рр. в Києві працював технікум зовнішніх зносин і зовнішньої торгівлі, реорганізований пізніше в торгівельно-промисловий [6, Ф. 166, оп. 2, спр. 1502, арк. 4]. Отже, в 1925 р. склалась мережа з 5 соціально-економічних технікумів. До неї належали: Київський торгівельно-промисловий, Харківський фінансово-економічний, Луганський кооперативний, Одеський торгівельно-промисловий, Харківський ВРТ народного господарства [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 1854, арк. 107; 10, Ф. 1935, оп. 1, спр. 486, арк. 98]. ВРТ соціально-економічного профілю орієнтувався на робітників, службовців, що працювали у торгівельно-фінансових структурах, кооперації та комунальному господарстві. До 1929/30 рр. мережа цих технікумів не змінювалась.

В 1920 р. склалися якісно нові обставини для навчальних закладів фармацевтичної освіти, обумовлені націоналізацією аптечної справи та підприємств фабрично-заводського типу. Для підготовки аптечних працівників в 1921 р. було відкрито Фармацевтичні технікуми в Харкові та Вінниці [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 1778, арк. 43]. В 1922 р. Київський фармацевтичний інститут було перетворено в технікум. В цьому ж році був відкритий Одеський фармацевтичний технікум [6, Ф. 166, оп. 3, спр. 236, арк. 10]. В 1923/24 рр. його було приєднано до однопрофільного інституту [10, Ф. 1935, оп. 1, спр. 487,

арк. 9], а Харківський хіміко-фармацевтичний інститут було об'єднано з відповідним технікумом [8, Ф. 845, оп. 3, спр. 2355, арк. 244]. В 1926р. в Україні працювало 3 фармацевтичних технікуми: в Києві, Харкові та Вінниці. В подальшому мережа фармацевтичних навчальних закладів не змінювалась.

Фармацевтичні бехнікуми мали, як правило, відділи аптекарський, виробничий або механічної обробки сировини та полуфабрикатів [8, Ф. 845. оп. 3. спр. 2355. арк. 244зв]. В Харківському фармацевтичному технікумі був відкритий відділ «Лікарські рослини», новий для того часу [8, Ф. 845, оп. 3, спр. 2355, арк. 245]. Навчальний заклад випускав фахівців, які в умовах села працювали інструкторами по збиранню лікарських рослин.

Протягом першої половини 20-х років мережа мистецьких навчальних закладів (до яких належали музичні та художні технікуми) зазнала змін більше, ніж у будь-якій галузі освіти. Спочатку в 1920/21 рр. мистецькі технікуми перебували у віданні Головополітосвіти і лише в 1921/22 рр. перейшли у підпорядкування Укрголовпрофосу [6, Ф. 166, оп. 2, спр. 1547, арк. 40]. Неврегульованність взаємовідносин між центром і губерньськими відділами народної освіти не дали можливості обрахувати їх більш-менш повно. За 1920 — 1922 рр. збереглися вірогідні відомості лише про інститути.

Після встановлення радянської влади в Україні мало не половину дореволюційних музичних училищ було перейменовано в консерваторії. Подекуди й цього здалося замало, і в Харкові була створена музична академія. Пізніше музичні й музично-драматичні інститути виникли з консерваторій Одеської, Київської та Харківської, з колишньої школи М. Лисенко в Києві. З зазначених консерваторій одночасно створювались і технікуми, які в подальшому або закривались, або об'єднувались з однопрофільними навчальними закладами [7, Ф. 1, оп. 20, спр. 1778, арк. 31]. У 1925/26 рр. мережа 7 музичних технікумів України працювала у складі: музичні в Києві, Катеринославі, Вінниці та Полтаві, музично-драматичний в Одесі, театральний в Києві, кінотехнікум в Одесі [6, Ф. 166, оп. 2, спр. 1547, арк. 16].

До існуючої на початку 20-х років мережі художніх технікумів належали: художні в Харкові, Києві та Одесі — колишні художні училища; Кам'янецький художній технікум, що був заснований з колишніх учбових майстерень; новоутворених навчальних закладів у Миколаєві та Херсоні, Миргородський художньо-керамічний технікум, організований з профшколи [7, Ф. 1, оп. 20, спр 1777, арк. 32]. Київський художній технікум було перетворено у проф-

школу в 1922/23 рр.; Миколаївський та Херсонський — в 1923/24 рр., Кам'янський — в 1924/25 рр. В 1923/24 рр. був організований технікум з Межигірської керамічної профшколи [6, Ф. 166, оп. 2, спр. 1778, арк. 63]. Так, після численних реорганізацій у 1925/26 рр. мережа склалась з чотирьох художніх технікумів: Харківського та Одеського (з відділеннями архітектурним і малярським). Миргородського та Межигірського художньо-промислових (з відділеннями декоративним та технічним) [6, Ф. 166, оп. 2, спр. 1778, арк. 64]. При художніх вузах вузького профілю були організовані педагогічні відділення для підготовки вчителів загальноосвітніх шкіл. Випускники відповідних навчальних закладів працювали художниками, декораторами тощо.

Таким чином, реформа середньої спеціальної освіти в Україні, проведена в 1922 р., змінила становище технікумів. Протягом першої половини досліджуваного періоду проходили значні зміни в мережі технікумів. Напередодні 1926 р. кількість навчальних закладів стабілізувалась. Попит на фахівців середньої ланки, яких готували технікуми, був значним. Випускники працювали в багатьох сферах народного господарства.

В 1930 р. була проведена загальносоюзна уніфікація системи середньої спеціальної освіти. Основні положення реформи були викладені у постанові ЦВК та РНК СРСР від 28 червня 1930 д. «Прої реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів та робітфахів» [11, с. 505]. Згіді з цією постановою всі індустріально-технічні технікуми передавались ВРНГ, сільськогосподарські — Наркомзему, транспортні залишились у підпорядкуванні Наркомата Шляхів сполучення, фармацевтичні і медичні — НК Охорони здоров'я, педагогічні та мистецькі були залишені у веденні НКО [11, с. 506]. Щодо підлеглості, то функціонували республіканські та загальносоюзні технікуми. Доповненням до вищезгаданого документа стала постанова РНК СРСР від 26 липня 1930р. «Про програмно-методичне керівництво навчальними закладами» [11, с. 507]. Відповідно цій постанові НКО УСРР зобов'язувався дотримуватись єдиного союзного програмно-методичного керівництва при підготовці в технікумах незалежно від відомчого підпорядкування. В 1930/31р. в Україні працювало 528 відповідних навчальних закладів (Підбаховано автором за матеріалами [6, Ф. 166, оп. 6, спр. 9678, арк. 140, спр. 9698, арк. 55; 7, Ф. 1, оп. 20, спр. 3354, арк. 52, спр. 3098, арк. 60]. Серед них за галузями: 78 педагогічних, 115 денних індустріально-

технічних та ВРТ, 4 фармацевтичних, 85 медичних, 15 художніх, 15 музичних, 52 транспортних, 116 сільськогосподарських (Підраховано автором за матеріалами [6, Ф. 166, оп. 6, спр. 9798, арк. 27, спр. 10075, арк. 300; 7, Ф. 1, оп. 20, спр. 3275, арк. 8])). У порівнянні з 20-ми роками кількість навчальних закладів, які вели підготовку фахівців середньої кваліфікації, збільшилась. Підвищились вимоги до підготовки спеціалістів середньої ланки.

Таким чином, з встановленням радянської влади в Україні була розпочата робота по створенню мережі технікумів. Їх попередниками стали націоналізовані дореволюційні навчальні заклади. В 1922 р. була проведена реформа технікумів, вони стали вузами вузького профілю. Основні реорганізації були проведені в 1923/24 рр. Це дозволило впорядкувати мережу навчальних закладів, збільшити фінансування, посилити вимоги до підготовки фахівців. Напередодні 1926 р. мережа вузів-технікумів стабілізувалась, до 1930 р. вона не зазнала суттєвих змін. Технікуми 20-х років готували спеціалістів масових професій для всіх галузей народного господарства республіки. Їх випускники розподілялись на роботу як в Україні, так і по всьому СРСР. В досліджуваній період була закладена основа системи середньої спеціальної освіти, яка проіснувала без істотних змін до 90-х років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ряппо Я. П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции: Сб. статей и докладов.— Х.: ДВУ, 1925.— 154с.; Його ж. Проблема технікумів у радянській освітній системі // Шлях освіти.— 1928.— № 7.— С. 30-41; Його ж. Технікуми України-здобуття Жовтневої революції //Шлях освіти.— 1926.—№ 10.— С. 1-20.
2. Ряппо Я. П. Новый этап реформы педагогического образования // Я. П. Ряппо. Назв. збірник.— С. 98-113.
3. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні.— Х.: Вид-во НКО УСРР, 1927.— 409 с.
4. Вища школа Української РСР за 50 років: У 2-ч.— К.: Вид-во КДУ, 1967.— Ч. 1.— 396 с.
5. Павлов Д. И., Захаревич Г.П. Среднее специальное образование в Украинской ССР.— К.: Вища шк., 1976.— 216 с.
6. ЦДАВОУ. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР.
7. ЦДАГОУ. Ф. 1. Загальний відділ ЦК КП(б)У.

8. ДАХО. Ф.820. Інспектура народної освіти Харківського губ-
виконкому.

Ф. 203. Харківський губернський виконавчий комітет.

Ф. 845. Харківський окружний виконавчий комітет.

9. ДАКО. Ф. 142. Відділ народної освіти Київського губвиконкому.

10. ДАОО. Ф. 1935. Одеський губернський комітет по професійно-
технічній та спеціально-науковій освіті.

11. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення
Комуністичної партії і радянського уряду: 36. док. і матеріалів: У 2. ч.—
К.: Політвидав, 1959.— Ч. 1.— 882 с.

12. Культурне будівництво в Українській РСР: 36. док. і матеріалів:
У 7.т.— К.: Держполітвидав України, 1986.— Т. 3.— 280 с.

13. Народна освіта на Україні на 1 січня 1925 р. Установи професійної
та політичної освіти.— Х.: Вид-во ЦСУ УСРР, 1925. -98 с.

14. Україна в цифрах.— Х.: Вид-во ЦСУ УСРР, 1927.— 131 с.

15. Народна освіта України. Установи професійної освіти на
1 листопада 1928 та 1929 рр.— Х.: Господарство України, 1931.— 115 с.

16. Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень НКО.— Х.:
Пролетарій, 1921-1922; Бюлетень Украинского главного комитета по
профессионально-техническому и специально-научному образованию.—
Х.: Вид-во НКО, 1921-1924; НКП в новой экономической обстанов-
ке.— Х.: ДВУ, 1921.

17. Правила й програми для вступу до інститутів, технікумів та
робітфаків.— Х.: Пролетарій, 1927.— 84с.

РЕЗЮМЕ

Автором была исследована история среднего специального образования в Украине в 20-е годы XX ст. Роль техникумов была оценена позитивно. На основе архивных и статистических материалов получены данные, которые свидетельствуют о достижениях демократичной образовательной политики молодого государства, необходимости реформ в профессиональной школе.

SUMMARY

The author had analyzed of secondary special education in the Ukraine in the 20-s of the XXth century. The role of tekhnikum was evaluated as very important. According to archival and statistical materials the convincing data had been obtained about the democratic educational

policy of the young state, the necessary reforms and reorganization in the vocational school. We have come to the conclusion, that using the experience of the educational construction in the Ukraine help to avoid the mistakes and pursue the reasonable state policy.

А. В. СКОРОБОГАТОВ

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТАБІР ПІДОКУПАЦІЙНОГО ХАРКОВА (1941-1943)

В роки нацистської окупації політичне поле Харкова не було біполярним. Всупереч пануючим старим уявленням про існування тільки двох ворожих таборів — фашистського та більшовицького, навколо якого монолітно згуртувалося все місцеве населення, — політичний небосхил підокупаційного Харкова був різнокольорним та охоплював різні за змістом політичні і громадські рухи та об'єднання. Поряд з німецькою військовою владою та радянським рухом опору в місті діяла дворянська організація В. М. Бекарюкова, впливовою політичною силою були українські націоналісти.

Вже з перших днів окупації Харкова німецько-фашистськими військами почався процес консолідації тих громадсько-політичних сил та об'єднань, які впродовж усього періоду окупації визначали або мали вплив на громадське життя населення міста. Одними з перших заявили про своє існування харківські дворяни. У своєму зверненні до німецького командування вони просили дозволу об'єднати шляхетство Слобідської України та запропонували новій владі своє співробітництво. Звернення підписали: за предводителя харківського дворянства Бекарюков, полтавського — Герценвиц, а також кн. Волконський, кн. Кочубей, Катеринич, Фондер-Лауниц [1, спр. 035932, т. I-II; 2].

Найбільшу активність у консолідації харківських дворян виявив В. М. Бекарюков, уроженець с. Богодарівка Зміївського повіту. Батько його до революції був дрібним поштовим чиновником у чині колезького регістратора. Сам В. М. Бекарюков у 30-х роках працював доцентом кафедр марксистсько-ленінської філософії та історії партії деяких вузів Харкова. У ході різних зустрічей В. М. Бекарюков переконував співбесідників у тому, що організація дворян створюється задля взаємної підтримки та забезпечення службового становища. Така позиція привернула до нього до 20-

ти дворян. Серед інших були Д. І. Герценвиц, І. І. Ценгері, Є. М. Зандрок, О. М. Рудинський, Л. М. Захаржевський-Капустянський, кн. М. Я. Волконський, Ю. В. Кованько, Т. Г. та В. Г. Гребінки, П. М. Раєвський, Фон-дер-Лауниц та ін. [1, спр. 035932, т. 1, арк. 127-132]. Найбільш помітними постатями серед них були М. Я. Волконський, який походив з відомої княжої фамілії, та Д. І. Герценвиц, у минулому надвірний радник, член 3-ї та 4-ї Державних Дум Росії, а у радянські часи — професор інституту інженерів транспорту, гарний фахівець з питань транспорту та шляхів сполучень [Там же, арк. 162-167].

Чіткої організаційної структури дворянська організація не мала, В. М. Бекарюков та деякі інші члени організації у своїх особистих зустрічах та бесідах з харківськими дворянами переконували їх у необхідності консолідації, створення станової організації задля поновлення своїх прав, привілеїв, захисту інтересів дворянства. Офіційного прийому нових членів до організації не було, як не було і письмових заяв про вступ до неї. Протоколів, членських квитків, внесків — всього цього за воєнних часів не було. Принятим до організації вважався дворянин, який дав свою згоду після бесіди з Бекарюковим або Герценвицем та брав участь у нарадах на квартирі Бекарюкова, в приміщенні історичного музею та ін.

Розгорнутої програми дворянська організація не виробила. В. М. Бекарюков розповідав, що якийсь уніатський священник привіз з-за кордону програму Гетманської держави [Там же, арк. 96]. Сам В. М. Бекарюков та більшість інших членів були монархістами, вважали прийнятним встановлення в Україні гетманської влади П. Скоропадського. Але розраховувати тільки на власні сили дворянська організація не могла у зв'язку з її малочисельністю. Тому вона планувала розширити соціальну базу організації за рахунок купецьких елементів, приватних власників та ін. [Там же, арк. 116]. З цією метою вже на першому засіданні організації було вирішено утворити два широких союзи — «Хлібороб» та «Промисловець». Перший маў стати об'єднанням земельних власників, а другий — фабрикантів та заводчиків. Тут же на засіданні було вирішено, що «Хлібороб» переслідуватиме тільки економічні та культурно-просвітницькі цілі. Очолив «Хлібороб» І. І. Ценгері. Він написав проект статуту, який був затверджений обласною земельною управою. Об'єднання повинно було задовольнити матеріальні запити дворянської організації, але широкої практичної діяльності воно не розгорнуло [Там же, арк. 96-98],

Одним з головних завдань новоствореної дворянської організації було опанування провідними посадами у системі місцевого самоврядування. Керівництво дворянської організації розгорнуло активну діяльність. Використовуючи німецьку прихильність до пануючої верстви самодержавної Росії, існуючі протиріччя та тертя між різними угрупованнями та роздмухуючи їх, демонструючи лояльність до нового порядку, харківські дворяни спромоглися зайняти ряд важливих посад у місцевому самоврядуванні, В. М. Бекарюков був призначений з січня 1942 р. головою контрольної комісії Харківської міської управи (ХМУ) з широкими повноваженнями та безпосередньою підлеглистю обербургомістру. В. М. Бекарюков намагався розіграти свою карту, використати цю посаду з метою посилення позицій дворянської організації, особистого впливу на німців та обербургомістра. Він установив зв'язок з гестапо та через О. М. Рудинського, директора об'єднаного музею Слобожанщини, передавав інформацію про різні політичні групи, стосунки між вірменами та українським населенням, зловживання в їдальнях тощо [Там же, арк. 101, 146-151, 157-158].

Кн. М. Я. Волконський навесні 1942 р. почав працювати заступником бургомістра 13-го району, а пізніше — бургомістром 10-го району; Т. Г. Гребінка з січня 1942 р. працював начальником важливого персонального відділу міської, а пізніше обласної земельної управи; М. О. Марченко працював у контрольній інспекції ХМУ, а потім — бургомістром 6-ї райуправи; Фон-дер-Лауниц працював заступником бургомістра 4-го району. Відповідальні посади займали й інші дворяни [Там же, арк. 127-133].

Однак зайняти ключові позиції у місцевому самоврядуванні дворянам не вдалося, бо їх вплив був значно меншим порівняно з націоналістами — доленківцями. Стосунки між ними не були безхмарними. Ставлення дворянської організації до місцевих націоналістів було неоднозначним. Серед її членів були люди, які демонстрували відверту причетність до націоналістичного руху — Ю. В. Кованько, брати Гребінки. М. О. Марченко. Сам В. М. Бекарюков маскувався під поміркованого націоналістичного діяча, був одружений на дочці А. В. Певного, який вважався українським націоналістом [Там же, т. 2, арк. 456]. Проте решта організації, а фактично і її керівництво, не поділяли націоналістичних переконань і навіть ставилися до них вороже. Вони вважали, що переважна більшість організації — це російські дворяни та зрусифіковане українське шляхетство, які мають виборювати монархічні

ідеали, демонструвати відданість традиціям російського дворянства, його культурі [Там же, т. 1, арк. 117].

Між дворянською організацією та українськими націоналістами існували і спільні погляди на події, В. М. Бекарюков підкреслював, що основні програмні положення «Просвіти» — антибільшовизм, відновлення приватної власності, лояльне ставлення до німців — не викликають заперечень і з боку дворян. Розходження виникли у зв'язку з негативним ставленням націоналістів до відновлення дворянських привілеїв, встановлення гетьманської влади в Україні, а також до російської культури та нації. Беручи це до уваги, реально визнаючи вплив на події харківських націоналістів, дворяни з суто тактичних міркувань до кращих часів вирішили не псувати стосунків з націоналістами, а використати їх вплив і завдяки їм (та німцям) обійняти важливі посади у місцевому самоврядуванні. Було вирішено виставляти дворянську організацію перед «Просвітою» та німцями як культурно-просвітницьку та господарську дворянську станову організацію, не висувати політичні гасла, у т. ч. встановлення гетьманської влади та ін. [Там же]. До певного часу така тактика принесла свої здобутки. Висування дворян на важливі посади погоджувалось з В. А. Доленком. Той у своїх повоєнних нотатках вказує, що дворянська організація відіграла свою роль у призначенні заступником обербургомистра Л. Є. Кублицького. Проте доступні нам архівні документи жодного разу не називають його членом дворянської організації. Що ж стосується деяких інших дворян, то їх кандидатури дійсно з'ясовувалися з керівництвом націоналістів при висуванні їх на керівні посади [Там же].

Дворянська організація так і не була офіційно оформлена. Німці не давали офіційного дозволу на її існування. А у серпні 1942 р. керівник цієї організації В. М. Бекарюков був заарештований. Невдовзі заарештували і його жінку. На жаль, відсутні вірогідні свідчення щодо причин арешту. Ходили чутки, що В. М. Бекарюков виявився радянським агентом і був розстріляний. Проте доступні нам повоєнні радянські слідчі документи не підтверджують причетність В. М. Бекарюкова до радянської агентури. В. М. Бекарюков та його жінка загинули, а у місті залишився їх 6-річний син Анатолій, який опинився після звільнення Харкова у дитячому будинку. Про долю своїх батьків він нічого не знав [Там же, т. 2, арк. 389].

Після загибелі В. М. Бекарюкова активність дворянської організації поступово згасала. Керівництво організацією перейшло до

Д. І. Герценвица, який імпонував її учасникам своїм минулим, віком, професорським званням та апломбом [Там же, т. 1, арк. 185]. І хоча окремі засідання організації ще проводились до кінця 1942 р., у 1943 р. її діяльність остаточно зійшла на нівель. Напередодні звільнення міста від німецько-фашистських окупантів більшість учасників організації емігрувала на Захід, але частина їх залишилась у Харкові. Радянські слідчі органи у вересні 1943 р. заарештували учасників організації О. М. Рудинського, Л. М. Захаржевича-Капустянського, І. І. Ценгері, Є. М. Зандрока, Д. І. Герценвица. Їх звинуватили у належності до «антирадянської організації», а Особлива Нарада при НКВС СРСР 8 липня 1944 р. засудила перших трьох до 10 років виправно-трудоих таборів, а Є. М. Зандрока до 5 років в'язниці [Там же, т. 2, арк. 204]. Д. І. Герценвиц помер у тюремній лікарні 25 березня 1944 р., як було сказано в акті про смерть, від «міокардіодистрофії, виснаження та авітамінозу ... в умовах наростаючої слабкості серцевої діяльності» [Там же, т. 1, арк. 199]. До речі, ще напередодні, 8 лютого 1944 р., лікарем Управління КДБ по Харківській області капітаном медслужби Черкасовою був проведений медичний огляд підслідного Д. І. Герценвица. В укладеному акті було вказано, що «в'язень Герценвиц Д. І. страждає міокардітом, гастроентерітом. Інвалід. Етапом слідувати може» [Там же, т. 2, арк. 145]. Смерть поставила крапку в житті цієї непересічної людини, яка бачила монарших осіб, засідала в Державній Думі Росії, була одночасно і політиком, і незаперечним авторитетом в галузі шляхів сполучень. Смерть стала надмірною спокутою дійсних, а ще більш удаваних гріхів старого дворянина.

Значно впливовішою політичною силою в окупованому Харкові були українські націоналісти. Вони походили з різних регіонів і не були монолітними. Усередині їх існували різні течії — від радикальних прибічників активного українського державотворення до поміркованих прихильників розбудови українського обличчя Харкова. Везумовно, Харків, у недалекому минулому столичне місто, центр українізації у 20-ті роки, мав тривкі традиції українського національного руху як у дореволюційний період, так і пізніше. Багато хто з учасників українського відродження зазнав переслідувань, суворих випробувань та поневірянь тюрмами, таборами. Проте і в кінці 30-х років місто повністю не втратило свого значення одного з центрів української культури, де працювало багато видатних українських митців.

Харківська українська громада в роки німецько-фашистської окупації була представлена відомими у місті людьми, крупними політичними постатями. Дуже впливовою, досвідченою в українських справах людиною був В. А. Доленко, адвокат, старий український громадсько-політичний діяч. Відомий міхповець у дореволюційний період, В. А. Доленко в 1917 р. стає одним з керівників громадського комітету та губерніяльної ради Харкова, головою крайового комітету партії соціалістів-федералістів. Був делегатом Українського національного конгресу в Києві в квітні 1917 р. За радянських часів був членом колегії адвокатів Харкова, брав активну участь у кооперативному русі на Слобожанщині. Заарештовувався та був звинувачений у створенні антирадянської націоналістичної організації «мужичої партії». Був засуджений та відбув у Соловеському таборі та Забайкаллі 7 років, ще 8 років вимушено жив у Ленінграді. У Харків повернувся напередодні окупації міста та жив нелегально [1, спр. 035865; 4], У 1941-1943 рр. він став фактичним керівником так званої «організованої української громадськості» міста. У 1943 р. евакуювався з німцями. У повоєнний період В. А. Доленко продовжував активну політичну діяльність. Дехто вважав, що «після поразки нацистської Німеччини на політичному небосхилі української еміграції зорями першої величини були: І. Багрянний, С. Бандера, Т. Бульба-Боровець, В. Доленко, А. Лівницький, А. Мельник, П. Скоропадський [5, с. 94]. Помер В. А. Доленко в 1971 р. у Новому Ульмі під Мюнхеном.

З перших днів окупації Харкова В. А. Доленко розгорнув роботу, щодо згуртування навколо себе української громади міста. Це був складний організаційний, так званий «шатилівський період», формування громадського проводу українського руху в місті. В. А. Доленко звертається до ідеї утворення «Громадського комітету» в місті, який би керував українським рухом, мав стати його центральним штабом, як це сталося у 1917 р. Першими членами Громадського комітету (ГК) стали поряд з ініціатором С. Ф. Черняєв, проф. П. Г. Ковалівський, О. П. Семененко та ін., які підтримали протокол створення та платформу ГК. Одночасно почалося формування секцій ГК. Вже 7.11.1941 р. розпочала роботу освітня комісія, де головував проф. О. І. Понов [5, с. 41].

Проте саме в цей організаційний період з'являється новий фактор розвитку подій, який значною мірою вплинув на співвідношення сил всередині української громади міста. В обстановці хаосу, великої невизначеності та непевності серед населення та громадськості в

перші дні окупації у місті з'являються західноукраїнські націоналісти, чия настірливість та енергійність, за умови поблажливого ставлення до них німців та призначення Б. Коника командувачем українською поліцією, привернули до них увагу націоналістично налаштованої частини населення. Це дозволило їм фактично перебрати на певний час у свої руки головний провід українського руху, визначати на перших порах його обличчя. В. А. Доленко та інші місцеві діячі вимушені були рахуватися з розкладом сил та реаліями життя, приймати участь у влаштованих Коником нарадах тощо. В той же час, визначаючи свою позицію, вони не сприймали повністю постулати ОУН, а ще більше керівництва західноукраїнських «молодиків». В. А. Доленко у своїх повоєнних спогадах так викладав ситуацію в Харкові: «Стало відомо, що до Х. прибули якісь українці з Заходу. Через кілька днів на міській управі з'явився жовто-блакитний прапор, національні настрої підвищились. Один з прибулих К. [Б. Коник — А. С.] став ніби українським комендантом міста і почав формувати поліцію, другий, П. (К. М. Полуведько — А. С.), став секретарем управи і здобув великий вплив на Крамаренка і інших членів управи. Українцям ніби стало легше. Проте і без великої застережності щось було незрозуміле для харківських кіл у діяльності цих осіб... Для політичної нашої тактики було ребусом, чи вважати обох сприятливими молодими людьми, чи чиеюсь агентурою, що маскується під національний рух. На Сумській вул. 62 в квартирі Д. відбулася нарада українців, де було, як говорять, чоловік до 30 справжніх українських діячів різного гатунку. На цій нараді приїзжий К. зробив доповідь, і це ще більше пожвавило настрої серед українського громадянства. Це поклато зародок двом таборам — Ветеринарна була осередком з давніми і сильними громадськими традиціями, і Сумська 62 поприлягала радикальні приїзжі елементи, не пов'язані ні з традицією громадської роботи до 1917 р., ні з підпільною роботою під час більшовицької окупації» [5, с. 47]. По вулиці Сумській 62 мешкали Тодось Дорошевич Недужий та його дружина Марія Матвійовна, які і являли собою, за словами В. А. Доленка, акумуляційний осередок безтрадиційного громадянства в Харкові. На відміну від В. А. Доленка О. П. Семененко з повагою згадує про них у своїй книзі: «Родина Недужих заслуговує на особливе місце в харківському літопису. За скугими біографічними даними про цю родину криється барвиста історія національного і людського самоствердження людей твердих, виразних у духовних своїх проявах» [4, с. 151].

В кінці 1941 — на поч. 1942 р. доленківці посилюють свій вплив серед української громади міста. Але повністю доленківці перебрали провід українського руху тільки після зникнення з міста Б. Коника та інших галичан. Після цього новому громадському проводу на чолі з В. А. Доленком мало-помалу підпорядковуються українські установи в Харкові, що виникли під час німецької окупації: земельна управа проф. Ветухова, управління держмаєтків Заболотного, заготзерно Мартиненка, заготскот Саливона, маслопром Якуби, облспоживспілка Яременка та Евлинського та ін. [5, с. 49]. Раніше необ'єднані між собою, вони не могли спромогтися на організовані, ідейно спрямовані акції. Але поступово українська громада у місті набуває більш сталих організаційних форм. Поряд з адміністративними установами, органами місцевого самоврядування легально існувала широка громадська організація «Просвіта», працював ГК, поповнений представниками різних установ, які виконували функції його уповноважених, нарешті, у середині ГК виділився і діяв політичний провід з найближчого оточення В. А. Доленка [5, с. 51].

Програма діяльності ГК склалася не відразу і зазнавала надалі трансформацій. Як зазначали у повоєнний період її автори, спочатку платформа ГК визначалася такими пунктами: суверенна українська держава, народоправний устрій, боротьба з більшовизмом, лояльне ставлення до німецької армії [5, с. 38]. Проте незабаром були зняті головні політичні вимоги, перш за все досягнення незалежності України. Коментуючи вже після війни програму ГК, дехто з його членів підкреслював, що фундатори ГК виходили з припущення, що політика німців відносно України в основному буде подібна до політики їх за часів окупації у 1918 р. [5, с. 38]. Проте ці надії виявилися марними: німці жорстоко нищили всі паростки української державності, заборонили діяльність будь-яких політичних партій та об'єднань. За таких умов доленківці аби зберегти свій легальний статус відмовляються від державницьких гасел і зосереджують свою діяльність на конкретних практичних завданнях, в основному у дозволеніх окупаційною владою рамках. Тепер увага зосереджується на залученні до співпраці в ГК усіх «свідомих українців», перебранні в свої руки місцевого самоврядування, регулюванні життя цивільного населення міста, збереженні «українських інтелектуалістів», боротьбі з «комуністичними залишками», налагоджені співпраці з німцями та ін. [5, с. 38].

ГК перетворився у впливову силу та досяг в окремих галузях успіхів. Його членами були згодом обсажені майже всі посади українського цивільного самоврядування в місті та області. Особливо гостро стояло питання організації постачання продовольством населення міста. «Вдарили морози, почався голод, — писав В. А. Доленко. — Я почав регулярно скликати засідання ГК, присвячені голодові... Чи були це засідання міського самоврядування, чи харківського губерніяльного земства — не було це тоді важливим...» [5, с. 50]. На засіданнях ГК обговорювалися також питання про постачання міста паливом, відбудову водогону, розширення шкільної мережі, стан охорони здоров'я у місті, роботу облспоживспілки та ін. Тут звітували керівники відділів ХМУ та інших установ міста [1, спр. 035099, арк. 16, 23].

Відсутність чітко визначених політичних орієнтирів ГК, його легальна діяльність в основному у дозволених німцями межах зумовили повоєнні звинувачення на адресу доленківців у колаборанстві з боку різних політичних сил — не тільки підрадянської України, але й націоналістів. Досить гостро виступали проти доленківців бандерівці. Вони звинувачували ГК у тому, що його «вся праця — цілковито узгіднювалася із загальним німецьким напрямом і бажанням» [5, с. 310]. Платформа діяльності ГК у викладенні бандерівців складалася з 5-ти пунктів:

- 1) Залучати до співпраці в ГК усіх свідомих українців;
- 2) Вести рішучу боротьбу з комуністичними залишками;
- 3) Не допускати в праці нічого нелегального;
- 4) Повна співпраця з німцями;
- 5) Самостійна Україна може постати лише через 50 років» [5, с. 311].

Оцінюючи цю платформу, бандерівці писали: «Не доводиться широко коментувати ці положення. Вони промовляють самі за себе досить виразно». Бандерівці підкреслювали, що діяльність ГК «була направлена на користь німцям, але тільки не українцям», бо вона «допомогала німцям у проведенні визиску та експлуатації широких мас тільки для добробуту німецького народу. Німці руками українців робили свою справу на Україні...» [5, с. 311]. Така нищівна оцінка.

Критично ставилися до доленківців і мельниківці, у т. ч. дехто з їх харківських прибічників, П. Бафак, наприклад, писав про платформу доленківців: «Цей сурогат суспільного програму був створений на початках німецької окупації Харкова амбітним адвокатом В. А. Доленком. Постулатом цього програму були: тиша, спокій, громадський порядок. Завдання приблизно такі, які мали доре-

волюційні земста, — впорядкувати місцеві магістратсько-комунальні потреби... Політичної платформи цей програм не мав» [3, с. 102].

Дійсно, підстави для звинувачення доленківців у співпраці з німцями, як, до речі, й інших націоналістичних угруповань, існували, проте на загальну оцінку їх діяльності значною мірою впливали повоєнні гострі спори та суперечки в стані націоналістичної еміграції, особисті стосунки лідерів різних течій тощо. Доленківці так саме, як їх опоненти, виносили суворий вирок на адресу бандерівців, мельниківців та ін.

Таким чином, у період німецької окупації Харкова відбувалася консолідація різних політичних сил, які були вороже налаштовані до ідеології та практики більшовизму. Найбільш впливовими серед них були місцеві націоналісти-доленківці — так звана «організована харківська громадскість» — та станова дворянська організація. Виниклі в умовах повсюдного поборення німцями політичних рухів, спрямованих на незалежнення України, антирадянські сили в Харкові спромоглися утворити неширокі, без сталих форм та партійної дисципліни організації, які не виробили розгорнутої політичної програми. Платформа їх діяльності була обумовлена деякими нагальними практичними потребами та наміром зберегти легальний статус у підкупаційному місті. Вплив антибільшовицького табору на людність міста був обмежений, а його існування залежало від прихильності нової влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали Харківського обласного управління СБУ.
2. ХОДА.— Ф. 2982.— Оп. 3.— Спр. 20.— Арк. 17.
3. Український засів.— 1993.— № 5.
4. Семененко Олександр. Харків, Харків...— Харків; Нью-Йорк, 1992.
5. Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка.— Мюнхен, 1975.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена малодослідженим сторінкам історії підкупаційного Харкова. Всупереч пануючим старим уявленням про існування лише двох антагоністичних таборів — фашистського та більшовицького — автор доводить на численних архівних документах існування інших політичних сил у підлімецькому Харкові.

В статті розглядаються деякі питання організації, програми та практичної діяльності дворянської організації та місцевих націоналістів — доленківців у період нацистської окупації Харкова у 1941-1943 рр.

SUMMARY

This article is devoted to little-developed chapters of Charkow's life during occupation.

Contrary to former ideas of existing of fascist and bolshevik sides as only two antagonistic directions the author proves existing of other political forces on the strength of numerous contemporary records.

Some problems of structure, program and practical activity of noble organization and nationalists during occupation in 1941-1943 are considered in this work.

В. В. КАЛІНЧЕНКО

ГОЛОД В УКРАЇНІ 1946-1947 рр.:

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Голод 1946-1947 рр. є однією з найтрагічних сторінок в історії українського повоєнного села, це був третій голодомор, влаштований більшовиками в Україні. В той же час тема голоду 1946-1947 рр. у нашій країні довго знаходилася поза увагою дослідників. Слово «голод» в науковій літературі радянських часів стосовно цих років не вживалося. Мовилося лише про «недорід», «неврожай», «продовольчі ускладнення».

Перша згадка про повоєнний голод відноситься до 1988 р. [1, с. 182-183]. У 1989 р. з'явилася стаття І. П. Кожукала про становище українського повоєнного села [2]. В 1990 р. надрукували низку публікацій А. Л. Перковського, С. І. Пирожкова [3; 4] та І. П. Кожукала [5]. В тому ж році була видана фундаментальна наукова стаття І. М. Маковійчука і Ю. Г. Пилявця, в якій був охоплений комплекс основних питань проблеми [6]. В 1991 р. І. М. Волков намагався довести, що головні причини голоду це наслідки війни та посухи 1946 р. [7], натомість С. В. Кульчицький, І. В. Воронов, Ю. Г. Пилявець, І. Г. Білас вважають головною причиною голоду надмірні хлібозаготівлі неврожайного 1946 р. [8; 9; 10]. Ряд доповідей з проблеми повоєнного голоду було заслухано на міжнародних та

регіональних конференціях [11; 12; 13; 14]. В масштабах колишнього Радянського Союзу проблему голоду 1946-1947 рр. досліджував російський історик В. Ф. Зима [15]. Одночасно йшла науково-дослідницька робота по регіонах України (роботи О. І. Задішпрівського, Б. Хандроса, В. В. Калініченка та ін. [16; 17; 18; 19]). Однак узагальнюючої роботи з цієї теми в українській історичній науці поки що немає. Зокрема вимагають дослідження питання про причини і наслідки голоду 1946-1947 рр. Саме цьому присвячена дана стаття.

У наслідок війни населення України протягом 1941 – 1945 рр. зменшилось на 19,4 % в східних областях і в західних на 29%. Сільське населення скоротилося на 28,2% [3, с. 18; 25, с. 455].

Значних втрат зазнала матеріально-технічна база сільського господарства. Багато сільськогосподарської техніки було або знищено або вивезено, до того ж в роки війни повністю припинили технічне забезпечення села. На завершальному етапі війни до 50% колгоспів не мали сіялок, сінокосилок, жаток, молотарок [1, с. 30], залишилось лише 30% коней, серед них чимало хворих неспроможних до тяжкої роботи у полі [27, с. 57].

Внаслідок незадовільної обробки землі та порушень правил агротехніки зменшилась врожайність. Так, у 1945 р. врожайність зернових зменшилась на 43,5%, цукрового буряка на 51%, соняшника на 65,7%, картоплі на 25,8%, овочів на 47,8% порівняно з 1940 р. [28, с. 294-299]. Посівні площі скоротилися на 24,69%, зокрема зернових культур на 16,75% довоєнного рівню [28, с. 212]. Під час війни було знищено 100 тис. га полезахисних лісосмуг та протиерозійних насаджень [29, с. 210 – 224].

Постраждало продуктивне тваринництво. В 1946 р. заготівля м'яса знизилась на 30%, виробництво молока — на 17%, яєць — на 43,4% від рівня 1940 р. [30, с. 150-151]

Отже сільське господарство України вийшло з війни дуже ослабленим і знаходилося у стужному стані. Нікому було працювати на полях, не вистачало техніки, насіння, реманенту. Але не зважаючи на такі втрати, плани державних заготівель після війни не зменшилися, а збільшувалися.

На початку 1946 р. серед представників правлячої верхівки СРСР з'явилися пропозиції щодо деякого поліпшення життя радянського села, певних реформ у колгоспно-радгоспній системі. Вони полягали в реорганізації колгоспів, при якій зросла б роль окремої родини, завдяки перетворюванню її в основну структурну одиницю [31, с. 295], або передбачалось зняти ліміти на розмір

індивідуального присадибного господарства для робітників та службовців радгоспів (ліміт становив 0,075-0,15 га для однієї родини) [15, с. 17]. Ці та багато інших пропозицій по відродженню повоєнного сільського господарства країни, адресовані в усі урядові інстанції, були відправлені в архів і забуті. В силу об'єктивних та суб'єктивних обставин в уряді СРСР склалися інші плани, в них не було місця для перемін в управлінні сільським господарством. Уряд вбачав єдиний вихід з кризового стану — в посиленні примусових заходів. Він безоглядно визнавав пріоритети промисловості, кошти для розвитку якої перекачувалися із сільського господарства.

Без врахування міжнародного і внутрішнього становища країни неможливо говорити про причини голоду 1946-1947рр. Нетривкість миру була характерною рисою другої половини 40-х років. В ці роки СРСР та США перетворилися на потенційних противників, як наслідок цього протиборства — шалена гонка озброєнь двох супердержав. Радянське керівництво не виключало можливості нової світової війни. Величезні кошти направлялись в воєнно-промисловий комплекс, бюджет першого року четвертої п'ятирічки був сформований таким чином, що сільське господарство заливалось в ньому на останньому місці [15, с. 18]. У наслідок надмірних хлібозаготівель вже взимку 1945/1946 р. сільське населення Одеської, Полтавської, Київської, Вінницької областей голодувало [21, с. 122].

До загострення труднощів у сільському господарстві республіки призвели вкрай несприятливі метеорологічні умови. Зима 1945/1946 р. у більшості районів України видалася малосніжною, а квітень, травень і червень були найбільш посушливими за 50 попередніх років. У Харківській, Ворошиловградській, Сумській, Одеській, Херсонській областях зимою вимерзли й весною не зійшли 20% посівів зернових культур [6, с. 17]. Саме в цей час в урядових колах був розроблен план строгого режиму економії хліба. На практиці це значило про твердий папір будь-якою ціною зберегти державні запаси зерна. З цією метою було вирішено взяти по можливості весь хліб з колгоспів і радгоспів по обов'язковим поставкам і закупкам. Ця акція готувалась з особливою увагою.

Було визначено видову оцінку врожаю, на основі якої окремим господарствам встановлювали плани хлібозаготівель. Планувалася середня врожайність зернових 13 ц/га [32, с. 61].

Та літо 1946 р. було надзвичайно посушливе і досягти запланованої врожайності не вдалося. Врожайність зернових не на-

близилась навіть до найобережніших оцінок. В Одеській, Харківській, Ворошиловградській областях вона становила 2,3-2,9 ц/га [1, с. 100], у Миколаївській — 1,9-3,0 ц/га [34, с. 335], Херсонській — 1,35-1,4 ц/га [35, арк. 27].

Про продовольчу катастрофу, яка наближалась, свідчили численні листи, перехоплені органами МДБ УРСР. Ось характерні витяги з листів: «урожай поганий, все згоріло, хліба нема, картоплі нема; краще здохнути і не бачити голоду, ніж жити і голодувати; скоро буде голодовка, чекаємо 1933 рік» [22, с. 134 – 135].

У республіці склалося критичне становище. У липні 1946 р. кілька областей звернулося з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель для господарств, які знаходилися в районах, що найбільше постраждали від посухи, оскільки доведене до них плани майже дорівнювали їхнім валовим зборам зернових. Однак Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили спущений зверху план, яким передбачалося здати державі 2,125 млн т хліба [24, с. 32].

Через надзвичайно низьку оплату праці селяни шукали джерела існування поза межами колгоспів. Кількість селян, які не виробили мінімуму трудоднів у 1946 р. досягла рекордного рівня — 1,5 млн чол. [9, с. 33]. За постановою липневого (1946 р.) Пленуму ЦК КП(б)У у колгоспи та радгоспи направляли уповноважених та спецгрупи, щоб останні арештовували або мобілізували тих колгоспників, хто не виходив на роботу [22, с. 130]. Фактично колгоспникам не давали працювати на присадибних ділянках, за рахунок яких вони жили. При цьому поставки сільськогосподарської продукції з особистого підсобного господарства, незважаючи на посуху, також не були зменшені. Ще дужче ускладнилося становище, після того, як 22 липня 1946 р. план хлібозаготівель для республіки було збільшено до 2,198 млн т (на 3,3%) [22, с. 41].

У південних районах, що найбільше постраждали від посухи, зокрема в Ізмаїлівській області, влітку 1946 р. відбулися селянські заворушення. Збільшилася кількість випадків розкрадання зерна на хлібозаготівельних пунктах, елеваторах та ін. Щоб запобігти цим явищам Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) 27 липня 1946 р. прийняли постанову «Про заходи по забезпеченню зберігання хліба, недопущенню його розбазарювання, розкрадання і псування» [33, с. 387].

Боротьба за хліб між державою і селянами була нерівною. На боці влади виступали закон і міцна пропагандистська машина. Газети і радіо підкреслювали про першу заповідь колгоспів і радгоспів — здати хліб державі. В жовтні 1946 р. ЦК ВКП(б) розглянув більш

ніж 60 питань по забезпеченню плану здачі зерна державі. Регулярно в ЦК партії заслуховувались звіти керівників республік та областей по хлібозаготівлям. В листопаді 1946 р. заготівельна кампанія досягла крайньої напруженості. ЦК ВКП(б) відкрито звинуватив місцевих партійних і радянських керівників у потуранні саботажникам [22, с. 140].

Посилення опору хлібозаготівлям вело до посилення репресій проти керівників господарств. Їх не тільки знімали з посад, але й притягали до судової відповідальності. За даними Міністерства юстиції протягом 1946 — 1 кварталу 1947 р. судові органи республіки розглянули 1 681 справу цієї категорії. З них засуджено 1 671 чол. (6,2% всієї кількості голів господарств республіки) [6, с. 24].

Незважаючи на посилення репресій, наприкінці 1946 р. план хлібозаготівель республіка виконала тільки на 56,5%, при цьому здала фактично все вирощене зерно, включаючи насіннєві фонди [22, с. 139].

На основі постанов Ради Міністрів СРСР від 30 листопада 1946 р. та Ради Міністрів УРСР від 2 грудня «Про здачу хліба підсобними господарствами» в республіці була організована повторна перевірка наявності хліба в підсобних господарствах з метою вилучення хліба [6, с. 25]. Але ні в підсобних господарствах, ні в колгоспах більше не було, що віддавати.

У зв'язку з надмірними хлібозаготівлями колгоспи не спроможні були виплачувати трудовні ні грошима, ні зерном. У Дніпропетровській області в 23,37% [35, арк. 47] колгоспах селяни не отримали жодного граму на трудовень, у Полтавській — 21,46% [37, арк. 5-6].

Посилювалось кримінальне переслідування «розкрадачів» соціалістичної власності, які згідно із статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувались як «вороги народу», а за статтею 18 Статуту сільськогосподарської артілі — як «зрадники загальної справи колгоспу» і «підричники основ колгоспного ладу». Більшість було засуджено за законом від 7 серпня 1932 р. («зако-ну про п'ять колосків»). Ця категорія становила більш ніж 90% всіх кримінальних справ [39, арк. 1-12]. За період 1-20 липня 1947 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 3 226 чол. [6, с. 21]. У 1947 р. за крадіжку громадського майна, зокрема хліба, було засуджено по СРСР більш ніж 1,3 млн чол. За 1946-1947 рр. було розстріляно 3 636 чол., засуджено строком до 10 років 16,5 тис. чол. [15, с. 57].

У доповідній записці про наявність хліба на 1 липня 1946 р. міністр заготівель СРСР Б. А. Двинський писав: «У зв'язку з недородом хліба на селі мало... Потрібно не тільки переглянути терміни відміни карткової системи і комерційної торгівлі хлібом, необхідно запровадити максимальну економію у витрачання хліба у III кварталі 1946 р... Було б гарно, якби тов. Сталін визначив місячний рівень витрачання хліба по всіх категоріях, окрім пасіння та експорту...» [15, с. 21]. Економія хліба досягалась за рахунок скорочення видачі його населенню. За Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 30 вересня 1946 р. про економію у витрачання хліба по УРСР, з пайкового постачання було знято 742,4 тис. чол. непрацюючих дорослих утриманців (крім учнів та осіб, які доглядали за малолітніми дітьми), кількість карточок скоротили серед утриманців на 1,7 млн чол., серед дітей на 2,71 млн чол. [24, с. 78]. Окрім цього в сільській місцевості з пайкового постачання хлібом було знято лише за вересень-жовтень 1946 р. 4,3 млн чол. [24, с. 75]. Була заборонена комерційна торгівля хлібом.

Голодували вже не тільки селяни, а й жителі міст. Станом на 25 лютого 1947 р. у 16 областях УРСР було зареєстровано 498 тис. захворювань дистрофією, з них 53 тис. — в містах [15, с. 73], в травні 1947 р. таких було вже понад 900 тис. [34, с. 335], а в червні 1947 р. — 1,2 млн чол. (80% з всієї кількості на селі) [23, с. 127].

Були випадки захворювань аліментарно-токсичною алейкією, або «септичною ангіною». Випадки про захворювання такою хворобою не реєструвались, або їх списували на терапевтичні захворювання [15, с. 74]. У звіті про роботу сільських лікарняних установ Полтавської області за 1947 р. вказується: «Смертність у порівнянні з 1946 р. за всіма видами захворювань зменшилася, за виключенням терапевтичної смертності, збільшення якої пояснюється надходженням важкого контингенту хворих у сільські лікарні» [20, с. 22]. Смертність від «септичної ангіни» становила до 50% випадків [15, с. 74].

Захворювання дистрофією приводило не тільки до фізичного виснаження організму, але й до зміни в психічній поведінці людини, а саме до втрати розуму. У слідчому відділі прокуратури СРСР в 1946-1947 рр. було заведено спеціальну папку для фактів людодівства на ґрунті голодування [15, с. 84]. На основі цих даних 1 березня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. М. Круглов таємною поштою розіслав листи Сталіну, Молотову і Берії з описанням випадків людодівства в Запорізькій, Сталінській, Харківській

областях УРСР [15, с. 84-85]. Тільки за січень-червень 1947 р. було зареєстровано в Україні 130 випадків людодівства і 189 — трупоїдства. Найбільш випадків (40% загальної їх чисельності) зареєстровано в Ізмаїльській області [23, с. 128]. Голод був однією з причин збільшення самогубств у 1946-1947 рр.

Епідемія тифу в 1946-1947 рр. з'явилась теж не на пустому місці. «Голодні» міграція населення допомагала розширенню епідемії. Це висипний і зворотний, або європейський, тиф, джерелом інфекції були самі хворі, переносчиками — воші. Хвороба часто закінчувалась смертю. В 1947 р., особливо в вересні-жовтні, намітився ріст захворювань тифом у Харківській, Сталінській, Дніпропетрівській областях. В УРСР загальна кількість випадків захворювання зворотним тифом становить 70% (більш 5 тис. чол.), висипним 30% (4130 чол.) всіх зареєстрованих по СРСР [15, с. 172-174]. У Харківській області лише в жовтні 1947 р. було зареєстровано 1 450 випадків тифу, з них 70% у самому місті. Епідемії, як і голод, замовчувались, тому в медичній звітності немає об'єктивних даних про захворювання тифом. Тривалий час вважалося, що у повоєнні роки епідемії не було. В Україні за 1946-1947 рр. тифом перехворіло 500 тис. чол., з них приблизно 10% випадків були летальні [15, с. 172, 178].

Необхідно зазначити, що багато хто їздив у Західну Україну, щоб купити, або обміняти свої речі на хліб. Почали їздити ще з зими 1945/1946 рр. Нелегким був шлях до цього краю для людей. Вони приїздили, в основному, на вантажних потягах, часто з ризиком для власного життя, переборюючи різноманітні труднощі і перепони. На залізничних станціях шлях їм перекривали спецзагони. Лише у червні 1946 р. такими загонами було знято з вантажних потягів, що йшли на захід, майже 62,5 тис. чол., а за дві останні декади липня — близько 98 тис. [36, арк. 45-46]. Створення заборонювальних загонів було викликано тим, що «прибулі розповідали про голод, і те, що в їх колгоспах на трудовні нічого не давали» [36, арк. 40-42], що гальмувало хід колективізації в Західних областях України. Окрім міліції так звані мішечники потрапляли до рук кримінальних злочинців. Як перші, так і другі відбирали у них усе майно. Особливо важко було «мандрівникам» взимку. Навіть при наявності грошей потрапити в пасажирській вагон було неможливо. Більшість мішечників сідало на низькі товарні платформи (без даху). При мінусовій температурі це призводило до числених жертв. Описуючи ці події, С. Пінчук пише: «Пам'ятаю, як на перегоні Шепетівка-

Здолбунів на останніх двох станціях працівники міліції та залізничники знімали з товарних вагонів десятки закам'янших від морозу трупів. Ноги їх не опускалися, коли їх піднімали вгору, а мішки, на яких вони сиділи, піднімалися разом з закостенілими сидячими постатями, так начебто вони й мертвими боялися, щоб від них не відібрали цей їх останній дорогоцінний скарб» [40, с. 164]. Про кількість загиблих в таких подорожах можна тільки здогадуватись. За даними статистики, тільки залізничною лінією Козятин-Шепетівка-Здолбунів щодобово виїздило в Західну Україну за хлібом понад 15 тис. голодуючих [40, с. 163].

Сільське населення України до жовтня 1947 р. в порівнянні з червнем 1946 р. скоротилося на 667 тис. чол., зокрема із східних областей на 560 тис. Значні демографічні зміни сталися у Харківській, Днепропетровській, Запорізькій, Одеській, Херсонській областях. Сільське населення Харківської області скоротилося на 109 тис. чол., Днепропетровської — на 129 тис., Запорізькій — 125 тис., Ізмаїльської — на 118 тис. Перевищення смертності над народжуваністю в Ізмаїльській області в 1947 р. була більшою у 2,4 рази. Серед загальної чисельності померлих за рік понад 85% були селяни. В окремих районах Дніпропетровської області смертність в кілька разів перевищувала народжуваність. У Васильківському районі у першому півріччі 1947 р. смертність була вищою, ніж в той же час в 1946 р., на 463%, у Дніпропетровському — на 465%, Криничанському — на 414%, Синельниківському — на 464%, Томаківському — 558%. Подібне спостерігалось у Харківській, Запорізькій, Одеській і Херсонській областях [15, с. 166-167]. В 1946 р. в Україні від голоду померло 282 тис. чол., в 1947 р. — 528 тис. чол. — і це лише зареєстровані ЗАГСами УРСР випадки [41, с. 83]. Дослідники називають різну кількість людей, померлих від голоду: від 1 млн [19, с. 138] до 1,2 млн чол. [10].

Голоду 1946-1947 рр. могло б не бути, оскільки держава мала достатні запаси продовольства, однак зерно експортувалося. У 1946-1948 рр. було вивезено з СРСР 5,7 млн т зерна, що на 2,1 млн т більше експорту трьох довоєнних років (1938-1940 рр.). Значну кількість зерна зберігали в непристосованих приміщеннях, де зерно псувалося. Станом на 10 жовтня 1946 р. з 1,647 млн т зерна, яке знаходилось у заготівельних пунктах УРСР, 30,78% було зіпсоване і стало непридатне до вживання [6, с. 22]. Всього за 1946-1947 рр. по СРСР було загублено більше 1 млн т зерна [15, с. 178].

Трагедія голоду 1946-1947 рр. в Україні є наслідком злочинної антиселянської політики тоталітарного режиму. Повоєнний голод був рукотворний. Особливістю було те, що охопив він не тільки райони, що постраждали від посухи. Голоду уникнули тільки західні області УРСР, де завдяки збройному опору ОУН-УПА не вдалося правлячому режиму вивезти із села все наявне зерно.

ЛІТЕРАТУРА

1. История крестьянства СССР. Т. 4.— М., 1988.
2. Кожукало І. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки // Сільські обрії.—1989.— № 7.
3. Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати нащадків Української РСР у 40-х рр. // УІЖ.— 1990.— № 2.
4. Кожукало І. П. 1946-1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії.— К., 1990.
5. Пирожков С. І. Ціна: демографічні наслідки кризових подій 30-40-х років // Україна.— 1990.— № 46.
6. Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946-1947 роках // УІЖ — 1990.— № 8.
7. Волков И. М. Засуха, голод 1946-1947 гг. // История СССР.— 1991.— № 4.
8. Кульчицький С. В. Новітня історія України // УІЖ.— 1991.— № 10.
9. Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946-1947 рр.— К., 1991.
10. Білас І. Г. Голокост на Україні в 1946-1947 рр. // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ.— Мюнхен.— 1992.
11. Веселова О. М. Приховування тоталітарною системою однієї з болючих проблем післявоєнної історії України — трагедії голоду 1946-1947 рр. // Другий Міжнародний Конгрес українців.— Львів, 22-28 серпня 1993 р. Історія. Частина II.— Львів, 1994.
12. Веселова О. М. Голод в Україні 1946-1947 років // Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини та наслідки. Міжнародна наукова конференція.— Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали.— К., 1995.
13. Антохій Й. З історії голодомору 1946-1947 року на Буковині / Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.).— Чернівці, 1994.
14. Холодницький В. Ф. Голодомор 1946-1947 рр. на території Чернівецької області // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні.

Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.).— Чернівці, 1994.

15. Зима В. Ф. Голод в СССР 1946-1947 годов: происхождение и последствия.— М., 1996.

16. Задніпровський О. І. Трагедія голоду // Сільська Донеччина.— 1991.— 24 грудня.

17. Задніпровський О. І. Жертви голода 1946-1947 гг. в Донбассе.— Летопись Донбасса. Краеведческий сборник.— Вып. 1.— Донецьк.— 1992.

18. Хандрос Б. Голодомор-47 // Україна.— 1992.— № 24, 25.

19. Калініченко В. В. Голод 1946-1947 рр. на Харківщині // Голод в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали.— Київ; Нью-Йорк, 1998.

20. Голод 1946-1947 років на Полтавщині (до п'ятидесятиріччя трагедії).— Матеріали і документи.— Полтава, 1996.

21. Голод в Україні 1946-1947 // УІЖ.— 1995.— № 6.

22. Голод в Україні 1946-1947 // УІЖ.— 1996.— № 1, 2.

23. Голод в Україні 1946-1947 : Документи і матеріали.— Київ; Нью-Йорк, 1996.

24. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.— Львів, 1993.

25. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны.— М., 1970.

26. Калініченко В.В. Аграрна політика радянської влади в Україні (1946 — 1953 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених.— Х., 1997.

27. Сільське господарство Української РСР. Стат. збірник.— К., 1970.

28. Экономика Советской Украины 1945-1975.— К., 1975.

29. Народное хозяйство Украинской ССР. Стат. сборник.— К., 1977.

30. Верт Н. История советского государства. 1900-1990.— М., 1991.

31. Волков И. М. Советская деревня в первые послевоенные годы (1946 — 1950).— М., 1978.

32. Сборник решений по сельскому хозяйству.— М., 1963.

33. Історія України: нове бачення.— Т. 2.— К., 1996.

34. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).— Ф. 1, оп. 23, спр. 3488.

35. ЦДАГО України.— Ф. 1, оп. 23, спр. 3940.

36. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4560.

37. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4806.

38. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4948.

39. Пінчук С. По той бік голоду // Голод в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали. — Київ; Нью-Йорк, 1998.

40. Коваль М. В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945-1955 рр.) // УІЖ. — 1990. — № 4.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию причин и последствий голода 1946-1947 гг. в Украине. Кратко рассмотрена историография данной проблемы. Освещены причины голода, основной является антикрестьянская политика тоталитарного режима; послевоенный голод был искусственным. Освещены последствия голода: демографические (от голода умерло около 1,2 млн чел.), эпидемиологические (вследствие «голодной» миграции широкое распространение получили тяжелые инфекционные заболевания), социально-экономические (недовольство среди крестьян колхозно-совхозной системой в этот период достигло наивысшей точки), криминогенные (резкий рост преступности).

SUMMARY

Article is devoted to researching causes and consequences of 1946-1947 famine in Ukraine. This problem's historiography was presented briefly. The author elucidated the causes of famine and considers that the antipeasant politics of totalitar regime was the main one. The postwar famine in Ukraine was intentional. Consequences of famine were shown: demographics (nearly 1,2 mln people died), epidemics (infectious diseases was spreaded widely because of «hungry» migration), economics (displeasure of collective-statefarmer system among the peasants in this period were very intensive), criminals (the growth of criminality), morals.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

ОБЗОР ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИИ ЗЕМСТВ РОССИИ

В последние годы в Украине и в России все больше усиливается интерес к опыту земского самоуправления. Появляются новые работы, в которых изучается богатое практическое наследие земств, важное и для историков, и для администраторов, и для специалистов: врачей, учителей, статистиков и т. д. Соответственно все более насущной становится задача их комплексного историографического исследования. Появившиеся в последние годы отдельные статьи и диссертации, несмотря на всю свою содержательность, не решили данной проблемы. В данной статье делается попытка обобщить опыт историографических исследований по проблемам земской истории.

Попытки историографического анализа были сделаны еще в дореволюционных работах Б. Б. Веселовским, А. Ф. Фортунатовым [1]. Они содержат подробный обзор литературы по проблеме. Однако это было скорее библиографическое описание, нежели историографический анализ. Одной из первых работ, в которой присутствует историографический анализ взглядов на деятельность земств, можно назвать статью П. П. Гронского, опубликованную в «Юбилейном сборнике» (1914) [2]. В ней автор подвергал критике выводы историков и теоретиков о том, что земства являются специфически российским явлением и доказывал их сходство с западноевропейскими местными органами власти. При этом он утверждал, что наши институты самоуправления заимствованы из Германии [2, с. 84]. На наш взгляд, работа П. П. Гронского отражала текущую ситуацию в обществе, когда в связи с 50-летием земства активно обсуждалась проблема значения земского самоуправления для России, шло научное обобщение его опыта. Нередко стремление доказать несвойственность для России, заимствованность земского самоуправления порождало поверхностные, противоречивые работы. Так, например, тот же П. П. Гронский недостаточно прояснил вопрос о соотношении государственной и «новейшей» теорий самоуправления в исторической науке того периода [2, с. 85]. Проблема того, какая из теорий больше подходит для определения сущности земств остается одной из ведущих в историографических исследованиях и в настоящее время.

Первой обстоятельной историографической работой явилась статья В. В. Гармизы, в которой автор в отличие от предыдущих своих работ (см., например, «Подготовка земской реформы 1864 года» (1957)) пытался проанализировать труды своих предшественников, в частности статьи П. П. Гронского [3]. При этом В. В. Гармиза отмечал, что не согласен с П. П. Гронским в оценке земского самоуправления, как позаимствованного у западных стран, т.к. подобная оценка сводила на нет «самостоятельно выработанное научное наследие русской историко-политической мысли» [3, с. 82]. В. В. Гармиза отмечал, что в дореволюционных работах о местном самоуправлении и земской реформе «в известной степени отразились противоположные идеи т. н. общественно-хозяйственной и государственной системы самоуправления», тем самым положив начало сравнительному анализу, как либеральных так и более радикальных взглядов на земскую реформу [3, с. 85]. Вслед за ним уже современные историки углубили и расширили исследование этой проблемы. Так, Л. Е. Лаптева, проанализировав взгляды известных ученых того периода — Б. Н. Чичерина, В. Н. Лешкова, А. Д. Градовского, Н. М. Коркунова и др., указала на наличие различных концепций самоуправления, имевших место в 60-70-х годах XIX в. Однако основное внимание автор уделила рассмотрению отношения к земской реформе либерального лагеря [4, с. 10]. Безусловной заслугой автора явилось установление тенденции периодичности появления обобщающих трудов по истории земства [4, с. 19-20].

Кроме того, В. В. Гармиза выделил ряд новых проблем в свою очередь получивших дальнейшее развитие. Так, автор обратил внимание на изменения взглядов представителей разнообразных революционных течений на деятельность земства на разных этапах. Он отмечал, что с вступлением России в период империализма, буржуазные деятели стремились «уйти от широких теоретических проблем к изучению практической земской деятельности» [3, с. 87]. Такое положение В. В. Гармиза объясняет самой сущностью земских деятелей, их ограниченностью в политическом смысле. Данное суждение, очевидно, было следствием общей заидеологизированности историков советского периода. Земства к началу XX века накопили богатый опыт в практической деятельности, и в новых условиях жизни этот опыт требовал определенного пересмотра, постановки на научную основу. Заслугой В. В. Гармизы явилось и то, что он дал обшир-

ный анализ литературы по теории и практике самоуправления дореволюционного периода [3, с. 97].

Автор высоко оценивает фундаментальные труды Б.Б. Веселовского и И.П. Белоконского, тем не менее отмечая, что И. П. Белоконский переоценивал значение земского либерального движения. Со своей стороны, В. В. Гармиза называет земское движение «робким, слабым, никогда не выходившим за пределы униженных просьб, петиций и адресов к царю» [3, с. 88-89]. Надо отметить, что к анализу трудов этих ученых прибегали все авторы, занимавшиеся историей земства. Характерным для современных историографов стала сценка, данная этим авторам Н. Г. Королевой, проанализировавшей их исторические взгляды. Она справедливо отметила, что «... если заслуга Б. Б. Веселовского состоит в кропотливом изучении хозяйственных функций земства, то И. П. Белоконский написал историю земского оппозиционного движения. В отличие от Веселовского Белоконский оставляет в стороне заслуги земства в хозяйственной области и рассматривает лишь политическую сторону его действий» [5, с. 17].

В. В. Гармиза первым проанализировал литературу по земскому вопросу, вышедшую за рубежом. Со свойственным тому времени негативным отношением к зарубежным историкам он считал, что иностранные авторы переоценивают значение земской реформы, пытаются оправдать непоследовательность, несовершенство буржуазных реформ, сохранение остатков сословности и зависимости земств от бюрократии [3, с. 102]. Подобные оценки трудов иностранных авторов сохранялись вплоть до начала 1990-х гг. Так, уже в 1991 г. М. Д. Карпачев давая в своей работе подробный анализ зарубежной историографии [6], отмечал, что во многом не согласен с зарубежными авторами, рассматривавшими реформу как своеобразную награду дворянству за потерянные ими вотчины. Важнейшим фактором введения реформы, по мнению М. Д. Карпачева, явился революционный натиск на самодержавие, который зарубежная историография игнорирует [6, с. 213].

Наряду с критикой взглядов зарубежных ученых М. Д. Карпачев выделяет основные черты их исследований. Так, он подчеркивает, что введение земских учреждений зарубежные ученые рассматривают как логическое звено в цепи преобразований, составивших эпоху «великих реформ» [6, с. 212]. Этот вывод, на наш взгляд, подтверждается тем, что в 1992 г. подобные оценки потразились во взглядах на реформы 1860 — 1870-х гг. как россий-

ских, так и ряда зарубежных ученых, работы которых были представлены в сборнике статей под редакцией Б. В. Ананьича [7]. На их взгляд, земская реформа бала очередным шагом в ряде реформ к формированию правового общества. Этот сборник был подготовлен большой группой российских и зарубежных историков. В основу его были положены материалы конференции, состоявшейся в 1989 г. в Пенсильванском университете.

В то же время М. Д. Карпачев уже более лояльно чем это было принято в советской историографии, относится к оценке зарубежными историками практической деятельности земств: «...Нужно, правда, отметить, что современные западные историки идеализируют скорее политические возможности земства, чем результаты их практической деятельности» [6, с. 216].

На наш взгляд, обосновано замечание автора о том, что большинство недостатков зарубежных исследований обусловлено недостаточной репрезентативностью источниковой базы. Действительно, большинство иностранных ученых имели возможность пользоваться лишь материалами центральных архивов и библиотек, который нуждается в конкретном сопоставлении с местными материалами. С другой стороны, зарубежным историкам более чем нам доступен ряд материалов мемуарного характера, опубликованных за рубежом.

Значительное внимание В. В. Гармиза уделил работам В. И. Ленина, особенно его труду «Гонители земства и Аннибалы либерализма». Автор считал, что именно Ленин дал единственно правильную оценку земствам «... их буржуазному содержанию, их непоследовательности, крепостническим чертам, которые сохраняла реформа» [3, с. 104]. Это породило в свою очередь целый ряд статей, посвященных именно анализу ленинского взгляда на земство [8].

В целом работа В. В. Гармизы дает довольно ясную классификацию литературы как о земстве, так и о его деятельности, реформах и т. д. Он оказался первым, кто поднял ряд ключевых проблем историографии земства, которые в дальнейшем, как мы убедились, привлекали внимание и других исследователей. Правда, его схема позже неоднократно подвергалась критике, в частности М. Н. Пирумовой [9, с. 15].

В 60-е годы вышел ряд юбилейных публикаций, посвященных отдельным направлениям деятельности земства. Авторы публикаций невольно останавливались и на историографии этой проблемы. Высоко оценивая труд Б. Б. Веселовского «История земства за 40 лет» в целом, медики останавливались на характеристике трудов

И. П. Куркина, Ф. Эрисмана и др., а статистики — С. Н. Велецкого, И. П. Белоконского и др. [10].

Отдельно следует остановиться на статье Л. Г. Мамуловой (Захаровой), вышедшей в 1966 г. [11]. В данной работе был проведен анализ борьбы мнений по земским вопросам периода контрреформ. Л. Г. Мамуловой была исследована публицистика того периода, отклики различных лагерей общества на возможные проекты реформ, прослежено, выразителем чьих взглядов были ведущие периодические издания того периода. Выводы этой статьи получили свое логическое завершение в историографическом обзоре к фундаментальной монографии [9].

В 70-е годы проблематика исследований по истории земства расширяется. Соответственно этот процесс затрагивает и историографические исследования. Особый интерес представляет вышедшая в 1978 г. объемная статья Е. Г. Корнилова [12]. Автор, подробно анализируя диссертационные работы по истории земства 60-70-х годов, указывает как на их положительные стороны, так и отмечает недостатки. Эта работа отразила повышение интереса к политической истории земства. Именно Е. Г. Корнилов первым обратил внимание на то, что многие авторы недостаточно освещают роль земской демократической интеллигенции и либерального движения, а Е. Д. Черменский неправомерно ограничивает земских либералов одними помещиками и преуменьшает роль интеллигенции в земском движении [12, с. 56]. В то же время Е. Г. Корнилов соглашается с Л. Г. Захаровой в ее тезисе о двойственном отношении правительства к земским учреждениям [12, с. 58].

Заслугой Е. Г. Корнилова является и то, что он первым проанализировал проблему земств в учебной литературе. При этом автор справедливо указывает на разбросанность материала по периодам, что мешает его восприятию читателями. Обращает он внимание и на теоретические ошибки, вкравшиеся в учебник истории СССР для университетов [12, с. 65]. Несмотря на узкие рамки статьи, Е. Г. Корнилов нашел возможность дать и краткий обзор литературы по земскому краеведению. Эти очерки по истории различных районов страны содержали в основном материалы о деятельности земских органов в области медицины и народного образования [12, с. 67].

Целиком можно согласиться с утверждением автора, что изучение такого важного раздела истории земств, как либеральное движение на тот момент времени еще только начиналось [12, с. 63].

С начала 1980-х гг. еще более расширяется круг проблем, изучаемых историками земства. Так, М. М. Шумилов, обращая внимание на оценку советскими историками земского либерального движения, отмечал, что эти труды дали возможность выявить не только общие тенденции в развитии земского либерализма, но и отметить его местные особенности. Наряду с этим, он все же соглашается с мнением Е. Г. Корнилова, заявившего, что «вопрос о месте земства в общественном движении едва ли правомерно связывать только с земским либерализмом» [13, с. 85]. Особое внимание М. М. Шумилов уделил работе М. Н. Пирумовой о роли земской интеллигенции в либеральном движении [14]. Он указывал, что в настоящее время назрела необходимость в детальном рассмотрении истории формирования, роста и развития земской интеллигенции. Общий же уровень изучения земской проблематики позволял уже тогда поставить задачу создания обобщающего труда по истории земств 60-х — 90-х годов XIX ст. [13, с. 86].

Значительное внимание анализу литературы по земскому либеральному движению уделил Н. А. Арнольдов [15]. Важной заслугой автора явился анализ (хоть и поверхностный) вспомогательной литературы по истории земств (труды А. П. Корелина, Ю. Б. Соловьева, В. Г. Чернухи, Б. Зайончковского и т. д.). Эти работы, хотя и затрагивали земство лишь с точки зрения их участия в общественной борьбе и с точки зрения классовых отношений, тем не менее подлежат, по мнению автора, тщательному изучению, т.к. без них картина земской историографии конечно, не может быть полной [15, с. 20-26].

Историографический обзор содержится в целом ряде диссертационных исследований, вышедших на протяжении 70-х — 80-х годов [16], хотя в основном он ограничивается общим упоминанием о наиболее известных работах по земской тематике Б. Б. Веселовского, И. П. Белоконского и В. В. Гармизы.

Повышение интереса к историографии земства отразилось в увеличении количества публикаций. В них начинают обсуждаться такие неординарные вопросы, как отражение в исторической литературе проблем взаимоотношения земства и правительства. Так, М. М. Шумилов, характеризуя труды В. В. Гармизы и историков 70-х годов (П. А. Зайончковского, И. В. Оржиховского, В. Г. Чернухи и т. д.), отмечает, что в их трудах «убедительно показано, что отношение самодержавия к земству определялось общим внутрисполитическим курсом правительства». Но вместе с

тем указывает, что несмотря на то, что все советские историки признавали справедливость ленинской оценки земства, тем не менее они не единодушны при ответе на вопрос об отношении правительства к земству в период его рождения [13, с. 84].

В одном ряду по содержанию и актуальности со статьей М. М. Шумилова находится и статья Н. С. Новиковой, опубликованная в том же сборнике [17]. Особенностью этой работы стало то, что, уходя от традиционной оценки всей литературы по земству, она обратила внимание на региональные особенности исследований по этой тематике. Новикова анализирует работы М. И. Черныша по Пермскому земству, Н. Л. Клейн — по Самарскому, А. Н. Лиленковой — по Нижегородскому. Автор отмечает, что общим недостатком проанализированных работ стало отсутствие анализа бюджета земских учреждений, соотношения доходных и расходных статей. По ее мнению, лишь А. Н. Лиленковой удалось избежать этого недостатка [17, с. 91]. Как считает Н. С. Новикова, важной чертой материалов, прежде всего фондов самих земств, что делает их заметным явлением в исторической науке. Вместе с тем, она отмечает, что перед историками земства стоит еще много проблем такого рода, требующих своего изучения [17, с. 94].

В последнее время количество работ, посвященных истории земств увеличивается. Характерной чертой этого периода является появление как подробных историографических обзоров в обобщающих работах, так и специальных историографических исследований.

Бесспорно, существенный вклад в изучение историографии земства внесли авторы обобщающих трудов по истории земства — Н. Г. Королева, Л. Е. Лаптева, В. Ф. Абрамов [5, 4, 18].

Помимо ставшей уже традиционной ссылки на труды Б. Б. Веселовского, эти авторы дали подробный обзор как работ советских авторов, так и дореволюционных. Наряду с общими вопросами каждый из них уделил особое внимание отдельным проблемам историографии земства. Так, Л. Е. Лаптева дала обширный обзор наиболее важной литературы с момента образования земства. Безусловно интересным является тезис автора о том, что в 60-е годы XIX в. литература о земстве была представлена теоретическими работами, авторы которых преимущественно пытались дать анализ Положения 1864 г. исходя из своей идеологической концепции [4, с. 12]. В то же время происходило переосмысление российского правового материала. Действительно, первые работы о земстве были написаны не земцами, а учеными правоведами, теоретиками

различных направлений общественной мысли. Эта концепция получила развитие и в других обобщающих трудах того времени.

В докторской диссертации В. Ф. Абрамова был дан обширнейший обзор историографии земства с момента его возникновения до 1998 г. Заслугой автора стало подведение итогов, достигнутых российской историографией земства на настоящий момент. Им были правильно выделены те проблемы, которые получили наибольшее освещение в историографии (явления политической истории земств, предпосылки земской реформы, историческая разработка Положения 1864 и 1890 г., история земского либерального движения) [18, с. 1]. Нельзя не согласиться с автором и в определении тем, которые еще ждут своего исследователя (не исследована история земств 25 губерний, история земской статистики, страхования, истории взаимоотношений земства и церкви и т. д.).

Однако упомянутые выше работы не стали комплексным историографическим исследованием. Это и побудило историков вновь обратиться к этой проблеме. В 90-е годы появляются два диссертационных исследования по историографии земства [19, 20].

Работа В. А. Горнова посвящена отечественной историографии советского и постсоветского периодов вплоть до 1995 г. [19]. Применение автором проблемно-хронологического метода и многопланового подхода к событиям истории земства и его отражения в литературе позволило ему выделить основные группы исторических трудов по этой тематике и периоды в изучении истории земств в советское время. Представляется интересным разделение региональных исследований по истории земства на комплексные и локальные. Хотя следует отметить, что четко определить границы этих групп сложно. Огромное количество работ, публиковавшихся различными авторами как локальные, получили свое логическое завершение в комплексных диссертационных исследованиях и рассматривать их в отрыве от последних нецелесообразно.

Требуется осмысления тезис автора о преемственности традиций дореволюционной и советской историографии земств [19, с. 17]. Делать такой вывод только на основе исследования советской историографии несколько смело. Кроме того, этот тезис неоднозначен. Если сравнивать взгляды представителей революционного лагеря дореволюционных и советских историков, то они действительно схожи в оценке политической сущности земств, либерального движения. Но поскольку основное наследие в изучении истории земства до революции оставили представители либерального лаге-

ря, то этот вывод уже не столь правомочен. Поэтому, если говорить о преимуществах в историографии земств, то это скорее касается круга поднимаемых проблем.

Безусловной заслугой В. А. Горнова является признание того, что сейчас происходит перемещение проблем земского самоуправления из сферы чисто исторической в сферу политическую. Примером тому служит, безусловно, появление огромного числа работ, носящих юридическо-правовой характер. Автор выделил основные направления в трактовке земских учреждений на современном этапе — апологетического (А. И. Солженицин) и скептического (Г. Х. Попов) [19, с. 19]. По мнению В. А. Горнова, для обоих этих направлений характерна ориентация на нужды практики — с перспективой использования результатов исследований в реальной жизни. Работа В. А. Горнова стала первым специальным исследованием, восполняющим пробел в историографических трудах, после работы Е. Г. Корнилова.

Картина историографических исследований будет неполной, если не упомянуть исследование А. Н. Верещагина [20]. Данная работа оценивает опыт анализа земского самоуправления русской либеральной мыслью конца XIX в. Автор проследил разработку проблем земского самоуправления российскими учеными по мере накопления опыта земской работы и изменения отношения к земствам различных кругов общественности. Автор выделил и проанализировал существовавшие концепции самоуправления и их видоизменения. Так, А. Н. Верещагин определил влияние различных концепций на проведение контрреформы, в частности, отметив, что в основу земской контрреформы было положено много моментов государственной теории [20, с. 96].

Таким образом, анализ историографических исследований по истории земств позволяет сделать вывод, что их авторами проанализировано состояние научной разработки земской истории за отдельные периоды ее изучения. Авторами историографических исследований были определены направления деятельности земств и ключевые проблемы их истории, анализу которых в научных трудах дореволюционных, советских и зарубежных ученых уделялось преимущественное внимание. Были обобщены наиболее характерные черты оценок учеными социально-политической сущности земств исходя из конкретно-исторических условий. Тем не менее, ряд вопросов остался нераскрыт и требует дальнейшего изучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Веселовский Б. Б. История земства. — СПб., 1914.; Фортунатов А. Ф. Издания земств 34 губерний по сельскохозяйственной статистике. — СПб., 1889.
2. Гронский П. П. Теория самоуправления в русской науке // Юбилейный земский сборник. — СПб., 1914. — С. 76-85.
3. Гармиза В. В. Земская реформа и земство в исторической литературе // История СССР. — М., 1960. — № 5. — С. 82-107.
4. Лаптева Л. Е. Земские учреждения в России. — М.: Мысль, 1993.
5. Королева Н. Г. Земство на переломе. — М.: Ин-т истории АН, 1995.
6. Карпачев М. Д. Российская революция мифы и реальность. — М.: Мысль, 1991.
7. Ананьич Б. В. Великие реформы. — М.: Мысль, 1992.
8. Чернуха В. Г. В. И. Ленин о земстве // В. И. Ленин о проблемах истории. — Л., 1970; Калмыков А. С. В. И. Ленин о земстве и земском либеральном движении // Уч. зап. Ставропольского пед. ин-та. Ставрополь, 1970.; Львова Т. Н. Работа В. И. Ленина «Гонители земства и Аннибалы либерализма» // Уч. Зап. Моск. Пед. Ин-та им. В. И. Ленина. — М., 1970. — Т. 398.
9. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. — М.: Наука, 1977.
10. Очерки истории русской общественной медицины. — М.: Мысль, 1965.
11. Мамулова Л. Г. Земский вопрос в русской периодической печати эпохи контрреформ // Вестник МГУ. — Сер. 9 История. — 1966. — № 2. — С. 57-61.
12. Корнилов Е. Г. Проблемы истории земства в советской исторической литературе // Историографический сборник. — Саратов, 1978. — С. 52-71. — Вып. 4(7).
13. Шумилов М. М. История земства П пол. XIX века в трудах советских авторов // Историография истории СССР. Проблемы преподавания и изучения. — Калинин, 1985. — С. 82-87.
14. Пирумова М. Н. Земская интеллигенция в общественной борьбе до нач. XX в. — М.: Мысль, 1981.

15. Арнольдов Н. А. Из истории изучения земств России (60-80-е годы XIX в.) // Социально-экономическое развитие Поволжья в XIX — нач. XX вв. — Куйбышев, 1986. — С. 18-26.

16. Корнилов Е. Г. Земская демократическая интеллигенция и ее участие в революционном движении 70-х годов — М.: МГУ, 1973., Лиленкова А. П. Нижегородское земство в 1890-1904. — Горький, 1973.; Львова Т. Н. Московское земство в 1865-1890. — М.: МГУ, 1968.; Побережская Л. М. Подготовка и проведение земской реформы в Нижегородской губернии. — Горький, 1967.

17. Новикова Н. С. Региональные исследования истории земства // Историография истории СССР. Проблемы преподавания и изучения. — Калинин, 1985. — С. 89-97.

18. Абрамов В. Ф. Земство в России (1905-1917): опыт организационной и культурно-хозяйственной деятельности. — М.: МГУ, 1998.

19. Горнов В. А. История земства России II половины XIX — нач. XX вв. и ее отражение в отечественной исторической науке (1946-1995). — Рязань, 1996.

20. Верещагин А. Н. Земское самоуправление в либерально-теоретической мысли. (1859-1904 гг.). — М.: МГУ., 1997.

РЕЗЮМЕ

Поява великої кількості робіт, присвячених історії земства, викликала необхідність їхнього історіографічного аналізу. Ряд статей і дисертацій, що з'явилися останнім часом, зробив значний внесок у цей процес, хоча і не вирішив проблеми в цілому.

Перші кроки на цім поприщі були зроблені ще до революції П. П. Гронським. Методологічну основу було закладено в радянський час роботою В. В. Гармізи. У працях Е. Г. Корнілова, М. М. Шумілова, Н. С. Новикової були розглянуті окремі проблеми вивчення історії земства. Вони стали основою для написання перших значних історіографічних досліджень В. А. Горновим і А. Н. Верещагіним у 1990-ті роки.

Проте досвід історіографічних досліджень по історії земства ще недостатньо великий. Майже не досліджений ряд проблем до революційної історіографії земства. Неповною мірою проаналізовані питання спадкоємності в історіографії земства.

SUMMARY

Appearance of a large number of works on zemstvo's self-government history iade an impulse for the historiographic analysis. The present publication is dedicated to the review of such historiographic works. The methodic base was given by V.V. ranniza and the following research was conducted by E.G. Korailov, M.M. humilov and N.S. Novikova, provided the further opportunity for a summary work y V.A. Gomov and A.N. Vereschagin.

Nevertheless there still remains a number of problems in particular the issue of ontinuity between pre-Revolutionary and Soviet works.

А.Д. КАПЛИН

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ П. В. КИРЕЕВСКОГО

Петру Васильевичу Киреевскому (1808-1856 гг.) из так называемых славянофилов мало повезло на внимание со стороны исследователей. О нем если и упоминали, то чаще всего в связи с разговором о его более известном брате — Иване Васильевиче. Сам же П. В. Киреевский представлялся как собиратель русского фольклора, так и не сумевший до конца обработать и издать «народные песни» из своей богатейшей коллекции [1, 2, 3 и др.]. Попутно делались зачастую противоположные выводы о зависимости его собирательной деятельности от складывающихся представлений славянофильского направления на русскую историю.

Так, М. К. Азадовский отмечал, что, с одной стороны, «славянофилы очень обогатили фольклористическими материалами нашу науку и сделали очень много для стимулирования дальнейшего собирательства и изучения», но, с другой стороны, они же и «направили складывающуюся русскую фольклористику на ложный и порочный путь, чем очень тормозилось ее развитие, и понадобилась длительная и упорная борьба ряда поколений критиков-публицистов и ученых-исследователей, чтоб освободиться от давящей власти славянофильского наследия» [2, с. 370].

А. Д. Соймонов старался показать, что создание фольклорного собрания П. В. Киреевского не являлось заслугой славянофилов. Основное противоречие в деятельности знаменитого собирате-

ля в 1840-е гг. А.Д. Соймонову видится в полном несоответствии славянофильской доктрины, которую разделял П.В. Киреевский, с материалами его фольклорного собрания [3, с. 279].

На фоне таких заключений нельзя не обратить внимание на то, что собственно специальных исторических работ об исторических воззрениях профессионального источниковеда, знатока шестнадцати иностранных языков практически нет. Учитывая подобное состояние рассматриваемого нами предмета, в данной статье предпринимается попытка поставить саму проблему, вынесенную в название статьи, как достойную назревшую научную задачу, рассмотреть ряд составных ее частей, связанных с собирательной деятельностью П. В. Киреевского и развитием его исторических воззрений, главным образом на русскую историю.

М. О. Гершензон, исследуя жизнь и мировоззрение П. В. Киреевского, в т. ч. и по его неизданным письмам, заметкам и т. д., вынужден был констатировать, что его внутренняя жизнь в молодые годы «остаётся для нас закрытой» [1, с. 95]. Тот же исследователь, отмечая внутреннюю цельность П. В. Киреевского и утверждая о его неизменности «от рождения до могилы», не считал возможным «восстановить картину его развития» [1, с. 93]. Приходил М. О. Гершензон и к видению «страшного зрелища». Он делал вывод, что П. В. Киреевский служил орудием «внеличных исторических сил», стал «безличен», но «удивительно целен» и «именно на стихийной цельности» основано историческое значение мыслителя [1, с. 140-141].

Перечисленные положения требуют уточнений, в том числе и существенных, касающихся всех этапов жизни и творчества П. В. Киреевского.

В ранней молодости П. В. Киреевский не мог не испытать влияния кружков 1820-х гг. Трудно согласиться с мнением, что «ни одна черта его позднейшего мировоззрения не может быть поставлена в связь с этим движением (опять-таки в отличие от его брата)» [2, с. 95]. Общее влияние, разумеется, здесь не отрицается. Источники свидетельствуют о другом. В частности, это проявилось и в публичном выражении мыслей о национально-освободительной борьбе на материале греческой истории [4]. Раннее выступление на литературном поприще ярко свидетельствует, что молодой П. В. Киреевский не только не избежал влияний, типичных для 20-х годов, но и сам пытался влиять на общественное мнение.

Общепринятым (по-возможности) для того времени было и продолжительное путешествие за границу (лето 1829 г. — осень 1830 г.) с целью продолжения обучения, слушания лекций и т. д. Но вот заграничные материалы говорят нам о том, что собственно состояние ума и души, настроение были особенные. Новый год для него «настоящий» только «русский». Да и сама Россия в его письмах называется не иначе как «Святая Русь». Именно здесь, за границей, он «глубже и глубже» чувствует «те бесчисленные труды, которые еще предлежат России». Но цель этих «трудо» — «получить живое, умственное движение Европы ...» [5, с. 119, 126, 133]. Одним из таких «движений» был утопический социализм. И потому не удивительно проявление интереса к нему молодого русского «ученика» [6].

Задачу П. В. Киреевский видит в том, чтобы, оставаясь «энергическим, высоким и горячим душою, и ясным» (как Иван), «деятельно» запастись для своей дороги «фонарем» [5, с. 133, 135, 139].

Через четыре года, находясь уже в совершенно другом месте — Осташкове Новгородской губернии, с целью собирания песен, он делает предположение: «Кажется, я попал наконец на свою колею и не возвращусь оттуда с пустыми руками» [5, с. 145].

А это попадание на «свою колею» было отнюдь не простым делом и потребовало немало усилий, времени и «деятельности». Вернувшись в Россию, П. В. Киреевский в 1831 г. поступает на службу в Московский архив Министерства иностранных дел, где он с увлечением и редкой добросовестностью принялся за глубокое изучение источников по русской истории. К этому времени относится и начало его собирательной деятельности.

Эти годы были наполнены напряженными трудами П. В. Киреевского не только архивной службе, систематической записью песен, но и продолжением собственно философско-исторического осмысления судьбы своего народа. Уже в августе 1833 г. А. С. Пушкин передает ему свои обширные материалы русского фольклора. И вовсе не удивительно, что вслед за поездкой поэта осенью 1833 г. в район восстания Е. Пугачева П. В. Киреевский отправляется в Новгород.

И тем не менее, было бы идеализацией представлять увлечение П. В. Киреевского исключительно русской историей. Он не замыкается только в ней. Ему интересен и остальной мир. А потому совершенно не случайна статья о «Современном состоянии Испании» [7, с. 221-227]. Но работа с древними рукописями и старопечатными изданиями, собирание, изучение фольклора не

могли не пересилить. Отсюда-то и ощущение «своей колеи» летом 1834 г., не только в смысле частных находок в Осташкове, но и цели, смысла жизненного поприща.

И новгородское письмо в августе 1834 г., где сообщается, что «предания здесь только одни могилы и камни, а все живое забито военными поселениями», воспринимается не только как жесткая оценка настоящего, но и как созвучное пушкинскому размышлению о «двух чувствах» — выражение любви к «родному пепелищу» и «отеческим гробам». А потому и Софийский собор — «самое прекрасное здание, какое я видел в России» [5, с. 146].

Это весьма символично: Софийский собор — как прошлое, настоящее и вечное; и военные поселения, которыми забивается «все живое» и с которыми «даже и тень поэзии несовместима». Предание, как истинное и живое, в настоящем для него не есть предмет только отвлеченной мысли, но и неотъемлемая, часть собственно его личной жизни. И его, добродушного и беззлобного, «бесит» эта проклятая «чаадаевщина, которая в своем бессмысленном самопоклонении ругается над могилами отцов и силится истребить все великое откровение воспоминаний, чтобы поставить на их месте свою одномоментную премудрость, которая только что доведена *ad absurdum* в сумасшедшей голове Ч., но отзывается по несчастью во многих, не чувствующих унизости этой мысли...» [8, с. 43]. Письмо П. В. Киреевского к Н. М. Языкову, датированное 14 июня 1833 г., явилось реакцией на уже давно ходившее по рукам первое «Философическое письмо» П. Я. Чаадаева, написанное еще в конце 1829 г.

Обращаясь к песням, он чувствует, «что отличительное, существенное свойство варварства — беспонятность, что нет ни высокого дела, ни стройного слова без живого чувства своего достоинства, ... что чувства собственного достоинства нет без национальной гордости, а национальной гордости нет без национальной памяти» [8, с. 43].

Выстраивается, таким образом, следующая цепочка: национальная память — национальная гордость — живое чувство собственного достоинства, без которого нет «ни высокого дела, ни стройного слова». Ничего этого не будет без национальной памяти. Без нее: «беспонятность» — «отличительное, существенное свойство варварства». А потому-то и кажется П. В. Киреевскому, «будто вся великая жизнь Петра родила больше злых, нежели добрых плодов». [8, с. 43]. Он применяет к оценке деятельности

реформатора евангельский критерий, сказанный Спасителем: «По плодам их узнаете их» [Мф. 7.16].

Итак, «проклятой чаадаевщине», стремлению «сумасшедших годов» «истребить все великое откровение воспоминаний», П. В. Киреевский противопоставляет «живое чувство» и «высокое дело» познания своей истории. П. Я. Чаадаев во всей русской истории не находил «ни одного привлекательного воспоминания, ни одного почтенного памятника, который бы властно говорил вам о прошлом, который воссоздавал бы его перед вами живо и картинно» [9, с. 111]. С этим не может согласиться П. В. Киреевский и деятельной («европейской») работой над собиранием, упорядочением и исследованием песен, доказывает, что «мы не только можем гордиться богатством и величием нашей народной поэзии перед всеми другими народами», но «у нас какая-то странная судьба старалась их (*народные предания*. — А. К.) изгладить из памяти; особенно в последние 150 лет, разрушивших может быть, не меньше воспоминаний, нежели самое татарское нашествие» [8, с. 42-43].

Такие убеждения подхлестывали собирательную деятельность П. В. Киреевского и уже в начале 1834 г. полным ходом идет подготовка издания Собрания русских народных песен. В следующем году он оставляет службу и старается не упустить ни малейшей возможности поработать с самыми различными источниками. В 1838 году им подготовлен к изданию первый выпуск песен (так называемые «Зеленые тетради»), прошедший цензуру, но не опубликованный по причинам идейного свойства, взглядов самого собирателя и его близких знакомых.

Таким образом, П. В. Киреевский к началу 1840-х гг. предстает опытным собирателем, знатоком русского фольклора, европейски образованным человеком, дважды побывавшим за границей и немало поездившим по России, прекрасным источниковедом, много лет исследующим исторические источники, участником обсуждений самых животрепещущих современных и исторических вопросов. В отличие от А. С. Хомякова и И. В. Киреевского он не оставил опытов собственного художественного творчества: ни в поэзии, ни в прозе. Более того, чем интенсивней становилась его собирательская деятельность, чем глубже вдумывался он в историю России, тем реже он высказывался по тем или иным вопросам. Но это было не равнодушие, а огромная ответственность за печатное слово.

В 1845 г. редактирование журнала «Москвитянин» временно перешло в руки И. В. Киреевского. Вместе со старшим братом в

журнале со статьей «О древней русской истории» выступил П. В. Киреевский [10].

Статья должна была иметь окончание в следующем номере, но осталась незаконченной. А так как написана она была в форме письма к М. П. Погодину (П. В. Киреевский откликнулся на его статью в первом номере «Москвитянина» за 1845 г. «Параллель русскіе истории с историей Западных европейских государств»), то в этом смысле составляла определенное целое.

П. В. Киреевский признает неоспоримым главное положение знаменитого историка о том, что «есть коренное, яркое различие между историею западной (латино-германской) Европы и нашею историею» [10, с. 11]. Но, по мнению оппонента, М. П. Погодин соединяет два несовместимых взгляда. Несомненную истину (главное отличие древней России от западной Европы в том, что на Западе государства основались на завоевании, которого у нас не было) и совершенно противное (что «завоевание также было, но только не быстрое»). И если различие от западной истории существовало в начале, то уничтожилось по довершении завоевания. В этом случае все отличие русской истории от западной состояло бы только в том, что там завоевание совершилось «вдруг», а в России «мало по малу», что там завоеванные «покорены силою», а наш народ будто бы «сам добровольно подчинился первому пришедшему», охотно принял «чужих господ» и т. д. [10, с. 12].

Оппонент не считает такое изображение русской старины справедливым. Он полагает, что неверные понятия о резкой противоположности между первыми двумя веками русской истории и последующими, о государственных отношениях и народном характере древней России вышли из нескольких ошибочных гипотез, внесенных Шлецером и другими немецкими историками. Они, «по несчастью», первые начали «ученым образом обрабатывать русскую историю» и обратили свое внимание исключительно на первые два века. Государственное устройство славянских племен им было не знакомо, Россию прежде варягов они вообразили себе «каким-то хаосом» и предположили, что именно варяжские князья основали государство у восточных славян [10, с. 15]. Ошибка немецких ученых, по его мнению, заключалась в изолированном изучении первых двух веков от предшествующих и последующих.

П. В. Киреевский полагает, что «летописи изображают нам в первые два века точно тот же характер народа и точно то же коренное устройство государственных отношений, которые мы ви-

дим впоследствии» [10, с. 15]. Разница только в больших подробностях позднейших времен. Не было «ни победы, ни покорения, те же коренные основы гражданского быта остались и в продолжении всей нашей истории» [10, с. 17]. П. В. Киреевский отмечает «печать разительного сходства истории всех славян, особенно в «первые века их исторической памяти», несмотря на все разнообразие внешних отношений [10, с. 22].

Статья П. В. Киреевского представляет несомненный интерес по целому ряду причин. Он вступает в полемику с тем, кто поставил русскую историю «целью жизни» и излагает целую теорию «древней русской истории». Более того, он делает обзор истории всех славянских народов, а в русской пытается выделить общие черты на всей ее протяженности. Выступление П. В. Киреевского встретило тут же и ответную критику М. П. Погодина, не согласившегося ни с одним из основных заявлений оппонента. М. П. Погодин категорично отверг существование князей у восточных славян до Рюрика, как и наличие у них союза племен [11, с. 47-58]. Кроме того, М. П. Погодин нашел, что применение истории славянских племен для объяснения русской «употреблять нам очень мудрено», приведя в пример различия между великороссиянами и малороссиянами, историей России и Польши.

Несмотря на такую критику маститого историка и спустя семь лет в статье И. В. Киреевского 1852 г. «О характере просвещения Европы и его отношении к просвещению России» автор отметил, что взгляд брата на «прежнюю Россию представляет, по моему мнению, самую ясную картину ее первоначального устройства» [12, с. 224]. Следовательно, такая точка зрения была выражением общего мнения П. В. и И. В. Киреевских.

Во второй половине 1840-х гг., по свидетельству А. И. Кошелева, в «кружке нашем» шли оживленные разговоры о «необходимости прекращения крепостного состояния в России» [13, с. 1359]. По просьбе последнего выразил свое мнение и П. В. Киреевский в письме 1847 г., о котором М. О. Гершензон заметил: «Ничто не может дать более ясного представления о личности Киреевского, нежели это письмо» [1, с. 133].

П. В. Киреевский, видя безнравственность крепостного права, в то же время считал, что «исправить общее направление русской жизни не соразмерно с силами частного человека; это может быть совершено только из центра, т.е. правительством» [13, с. 1358].

Вопрос об отмене крепостного права был «по несчастию» гораздо многосложнее, чем это представлялось А. И. Кошелеву.

Ибо речь шла не только о помещиках и крестьянах. В русской истории, применительно к поднятому вопросу, П. В. Киреевский видит помимо крепостного права и вторую разрушительную силу, которая предшествовала ему. Сила эта — чиновничество, а оно может существовать и независимо от крепостного права.

Следовательно, П. В. Киреевский смотрел на крепостное состояние как на такого рода зло, которое не могло быть исправлено отдельно «от всех прочих злоупотреблений, полицейских, общественных». Нужно исправлять и утверждать «все прочие отношения». А это общее «исправление» — задача правительства. Дело еще и в том, что П. В. Киреевский важнейшую роль в деревне отводил «миру». Он считал, что нет народа, «который бы меньше русского был склонен к пробам и тоньше бы чуял прочность или непрочность своих отношений» [13, с. 1354, 1355]. И там, где мирская сходка еще существует как «обломок древних, тысячетлетних привычек», там ее надо хранить как «основу будущей законности», а там, где она разрушена злоупотреблением помещичьей власти, нужно восстанавливать ее как «истинное и твердо основанное право». И народ русский не только созрел для законности, но напротив стоит на той степени, что «еще не утратил к ней способности» [13, с. 1356, 1359].

Как видим, П. В. Киреевский выступал за коренные преобразования сверху, за одновременную ликвидацию злоупотреблений. Только при этом возможен успех частных действий, который виделся при полном разделе помещика с крестьянами, когда земля делилась бы поровну.

Среди бумаг П. В. Киреевского сохранилось два недатированных листка, впервые опубликованные М. О. Гершензоном и имеющие первостепенный интерес при определении теоретических воззрений мыслителя. Он считал, что «равенство всех вер» есть не что иное как «угнетение всех вер в пользу одной, языческой: веры в государство» [Цит. по: 1, с. 125]. И П. В. Киреевский не понимал тех людей, которые думали, что верх государственной премудрости — предоставить судьбу народа и даже Церкви, беспрепятственному произволу страстей и прихотей одного человека. Как православный, он верил в «непогрешимость соборной апостольской Церкви». Но не считал, что народ не может быть «без единого, самовластного правителя, как стадо не может быть без пастуха» [1, с. 126]. Человек мог стать на это место при двух обстоятельствах: либо он возвышался до Бога, либо народ унижался до степени животных.

Другой листок, опубликованный М. О. Гершензоном, писан рукою А. И. Кошелева и озаглавлен: «Мысли П. В. Киреевского». Здесь П. В. Киреевский считает, «то национальная жизнь, как и все живое, не уловима ни в какие формулы. Полнота ее может быть только там, где «уважено предание» и дан ему простор. В этом случае простор дан и жизни. Ибо живо то, что самобытно. Подражание же «средоточит» безжизненность. И чем полнее существо человека, тем и лицо его выразительнее, непохожее на других. То, что называется общечеловеческою физиономией, для него значит нечто иное — «одно лицо со всеми, т.е. физиономия пошлая» [1, с. 351, 352].

Да, предание нужно. А без него — выдуманная национальность, национальные костюмы, обычаи, «остановленные в известную минуту, переменяют свой смысл и становятся китаизмом». Следовательно, «китаизм» это подражание не только чужому, но и своему, если оно «остановлено».

Русская же полнота национальной жизни, по его мнению, парализована пристрастием к иностранному. Отсюда непримиримость с «физиономией пошлой», ибо она есть средоточие безжизненности.

Объем данной статьи не позволяет нам обратить внимание и на другие аспекты мировоззрения и деятельности П. В. Киреевского. Однако и изложенное выше убеждает в том, что он прошел сложный путь в осмыслении судеб мира в целом и России в частности. При этом П. В. Киреевский видел их глубокую зависимость при понимании самоценности своей родины. Эволюция его исторических и философских воззрений лишь обостряла восприятие значимости русского фольклора. И никак нельзя сказать, что идеология славянофильства вела в этой области П. В. Киреевского по ложному пути. Он не был мыслителем «за кампанию». Его самостоятельность очевидна, а ответственность к поступкам к слову была такова, что поражала его современников, даже не разделявших его воззрений. Очевидно, что почва такого отношения и драгоценные плоды, к сожалению, не нашедшие отражения в законченных произведениях, имеют все основания стать предметом дальнейшего пристального внимания исследователей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гершензон М. О. Образы прошлого: А. С. Пушкин, И. С. Тургенев, П. В. Киреевский, А. И. Герцен, Н. П. Огарев. — М., 1912.
2. Азадовский М. К. История русской фольклористики. — М.: Учпедгиз, 1958.
3. Соймонов А. Д. П. В. Киреевский и его собрание народных песен. — Л.: Наука, 1971.
4. Киреевский П. В. Изложение курса ново-греческой литературы, изданной по французски в Женеве в 1827 году Ризо Нерулосом // Московский вестник. — 1827. — № 13, 15.
5. Киреевский П. В. Его письма // Русский Архив. — 1905. — № 5.
6. Литературное наследство. Т. 79. Песни, собранные писателями. Новые материалы из архива П. В. Киреевского. — М.: Наука, 1968.
7. Киреевский П. В. Современное состояние Испании // Европеец. — 1832. — № 2.
8. Письма П. В. Киреевского к Н. М. Языкову // Труды Ин-та антропологии, этнографии и археологии АН СССР. — Т. 1. — Вып. 4. — М.; Л., 1935.
9. Сочинения и письма П. Я. Чаадаева. — М., 1914. — Т. 2.
10. Киреевский П. В. О древней русской истории (Письмо к М. П. Погодину) // Москвитянин. — 1845. — № 3.
11. Погодин М. П. Ответ П. В. Киреевскому // Москвитянин. — 1845. — № 3.
12. Киреевский И. В. Избранные статьи. — М.: Современник, 1984.
13. Письмо П. В. Киреевского к А. И. Кошелеву. Об отмене крепостного права. 1847 // Русский Архив. — 1873. — № 8.

РЕЗЮМЕ

У статті зроблено одну з перших спроб розглянути історичні погляди відомого збирача російського фольклору і маловивченого мислителя.

Уточнюються положення про взаємозв'язок мети і завдань збиральницької діяльності П. В. Кіреєвського і його належності до слов'янофільського напрямку у громадській думці Росії XIX ст. При цьому зроблено висновки, що за молодих літ він не уникнув впливу гуртків 1820-х років. З початку 1830-х років його шлях стає дедалі більш самостійним. В 1840-х рр. — це зрілий мислитель,

який надзвичайно обережно поводить з публічним словом. П. В. Кіреєвський в своїй діяльності опирався на спільні для слов'янофілів положення і використовував їх тією мірою, в якій вони сприяли ліпшому розумінню російського фольклору.

SUMMARY

In the article «The Historical Views of Kireevsky P.V.» by Kaplin A.D. we can see one of the first attempts to examine the historical views of the well-known collector of Russian Folklore and a little studied thinker. The set in the historiography theses concerning the interconnection between the aims and tasks of the collecting activity of Kireevsky P.V. and his belonging to the Slavophile trend in the Russian social conception of 19th century are determined. The conclusions are drawn that in his youth Kireevsky P.V. didn't avoid influence of the groups in 1820. From the beginning of 1830 his way became more independent. In 1840 he was a completely formed thinker treating the public word very carefully. The material used in the article says that Kireevsky P.V. wasn't guided by the common for all the Slavophiles concepts but relied on them as much as they contributed to the best understanding of Russian folklore. It was a keen process waiting for its further comprehension.

О. О. РЯБОКОБИЛА

МУЗЕЙ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ОСЕРЕДОК НА ХАРКІВЩИНІ (1920-1930-ТІ РОКИ)

Серед різноманітних культурно-освітніх установ, які пропагують історико-культурні надбання народу, особливе місце належить краєзнавчим музеям. Краєзнавчі музеї відіграють велику роль у виховному та освітньо-науковому процесі, а також як центри охорони пам'яток місцевої старовини. Отже, виникає потреба вивчати та узагальнювати історію формування краєзнавчих музеїв, їх досвід роботи та методи популяризації власних досліджень.

Вивчення та аналіз матеріалів Центрального державного архіву Вищих органів влади та управління, а також періодичних видань 20-30-х років ХХ ст. (статuti, звіти музею, програми етнографічних

виставок, наукових публікацій), літератури з історії, етнографії та діяльності музею дають підставу стверджувати, що Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди (далі МСУ) відігравав свого часу важливу роль як краєзнавчий центр на Харківщині. Адже завдяки невтомній праці співробітників МСУ пробуджувався інтерес широких кіл населення до місцевої історії, етнографії, збирацької роботи, колекціонування.

Свій початок МСУ бере з етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ) (1902 рік), який був своєю науково-організаційною установою, джерелознавчою базою для розвитку етнографічної науки Півдня Росії та України. Цей музей був одним із перших, де побут, матеріальна і духовна культура населення Слобідської України були представлені найбільш повно і всебічно. Широка збирацька діяльність членів ХІФТ та музею помітно вплинули на розвиток культури і народної освіти на Харківщині. З вивченням колекцій музею ХІФТ пов'язана подальша діяльність відомих харківських учених краєзнавців в галузі етнографії — Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, Д. К. Зеленіна та ін.

Після Жовтневої революції та лихоліть громадянської війни починаються докорінні зміни та перетворення всіх ланок суспільного життя. У 1920 році внаслідок реорганізації музеїв м. Харкова, їх більш чіткого профільного визначення та упорядкування створюється ряд нових музейних установ, серед них — Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Ідея його заснування належить харківському музейному товариству «Музей Слобожанщини» [12, с. 148]. В організації музею допомогла Етнографічна секція Харківського губернського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМИС). На виділені Комітетом невеликі кошти було зроблено закупку експонатів та книг для музею. Головному організатору і першому директору музею М. Ф. Сумцову в цій нелегкій справі допомагали його близькі друзі — проф. Д. К. Зеленін, акад. Д. І. Багалій, співробітники МСУ — Р. С. Данковська, О. О. Ніколаєв та ін.

Окремо слід підкреслити велику заслугу в організації МСУ академіка Миколи Федоровича Сумцова. З січня 1920 по 15 вересня 1922 року він був завідувачим музею, віддаючи йому багато часу та енергії, незважаючи на те, що тяжко хворів. Хоч працювати доводилося в дуже складних умовах, М. Ф. Сумцов робив усе можливе, щоб збільшувались збірки, велась культурно-освітня та наукова робота, домагався дозволу на видання музеєм «Вісника». Микола Федорович намагався влаштувати при МСУ етнографічні

курси, запрошував до участі в цій роботі провідних харківських учених, сприяв організації «Товариства друзів Музею Слобідської України». На його запрошення члени товариства (серед них — Д. К. Зеленін, Д. І. Багалій) всіляко допомагали музею [3, с. 24-25].

М. Ф. Сумцов розшукав коштовну збірку (60 томів) етнографічних книжок етнографа М. О. Дикарева і власноручно задокументував їх для музею. Він брав участь у впорядкуванні фондів МСУ, збиранні колекції народних дитячих іграшок. Уже важко хворим у 1921 році зібрав колекцію 17 цінних малюнків та карток стародавніх музичних інструментів [2, 1927-1928, № 4-5, с. 25].

Вміло керував М. Ф. Сумцов науково-дослідною роботою співробітників музею, редагував програми та статті своїх колег. З численних своїх праць (понад 700) більшу частину присвятив питанням народної творчості [9, с. 5].

У розробленій М. Ф. Сумцовим програмі діяльності МСУ зазначалося, що завданням його є вивчення українського народного життя, насамперед місцевого, в усіх відображеннях його різноманітних галузей. «Переселення селянських мас, що відбувалося під час революції з Півночі на Україну, — зазначалося у цій програмі, — виникнення нових поглядів на життя створили зміни в українських будівлях, одязі, харчах, у виробництві, мистецтві та ін. І конче потрібною є реставрація старих і нових впливів у пам'ятках народного побуту, переважно на околицях міста та в близьких до нього селах, де найбільше відбився цей побут» [2, 1925, № 1, с. 5-6]. Програма націлювала на вивчення традиційних та сучасних явищ культури і побуту, виявлення динаміки їх розвитку та етнокультурних взаємовпливів.

В основу музею планувалося покласти дарунок художника С. І. Васильківського — картини з українського побуту й історії та 26 портретів українських історичних діячів роботи художника. За пропозицією головного фундатора МСУ академіка М. Ф. Сумцова експозицію було поділено на три відділи. Перший відділ імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненко складався переважно з речей колишнього Харківського міського художньо-промислового музею та Музею красних мистецтв та старожитностей Харківського університету. До відділу надійшли і деякі речі з Харківського єпархіального музею церковних старожитностей. Частину експонатів було отримано з Розподільчого музейного фонду Харківського ГУБКОПМИСу. Експозиція відображала історію Харківщини XVIII-XIX ст. (малюнки, фотографії, портрети видатних діячів

тощо). Другий відділ — художній, ім. Васильківського — окрім виставлених картин С. І. Васильківського, мав роботи Т. Г. Шевченка, В. Н. Каразіна, І. К. Айвазовського, С. Р. Ростворовського, А. І. Куїнджі, М. К. Пимоненка, П. А. Тутковського, М. М. Уварова, малюнки М. В. Гоголя та ін. [2, 1925, № 1, с. 14-18].

Етнографічний відділ ім. О. О. Потебні увібрав усі колекції етнографічного музею ХІФТ, етнографічні експонати Харківського Художньо-Промислового музею та ряд приватних етнографічних збірок. В період організації МСУ етнографічний відділ мав збірку українських кахлів, яка була рідкою колекцією в Україні. Експонати відділу поділялися на групи, що характеризували помешкання, одяг, їжу, знання, виробництво і мистецтво населення Слобожанщини [2, 1925, № 1, с. 14-18].

Доукомплектування фондів збірок МСУ здійснювалось головним чином за рахунок експедиційних надбань. Лише з 1925 по 1928 роки до музею надійшло 6 925 експонатів та 5 460 книг [2, 1927 – 1928, № 4-5, с. 222 – 223]. Серед визначних надходжень цього періоду з приватних колекцій виділяється унікальна збірка подільських та київських писанок (513 одиниць зберігання) І. Зборовського [6, с. 260].

Під час перебування на посаді директора Р. С. Данковської (1922 – 1929 рр.) МСУ перетворився на республіканський науково-методичний центр, адже всі співробітники музею були й членами науково-дослідної кафедри історії української культури Харківського ІНО.

Багато уваги співробітники приділяли питанням наукового опрацювання і каталогізації фондів збирань. У 1923 році було підготовлено до друку «Каталог» збірок МСУ. Експозиція музею складалася з тематичних комплексів, що розкривали народне будівництво, одяг, їжу, місцеві промисли та ремесла, основні заняття населення, обряди та звичаї, народні знання, народне мистецтво. Окрема експозиція була присвячена побуту дітей, що відбивало існуючий у тогочасній науці напрям етнографічних досліджень.

Широкого розмаху з перших же років заснування набирає етнографічно-наукова робота в МСУ. Так, протягом 1920-1927 років у межах Харківського, Зміївського та Валківського повітів методом експедицій вивчалися промисли та ремесла, народна медицина, обряди, розписи хат, писанкарство та ін. На місцевому матеріалі було зібрано колекцію писанок, обрядового хліба, лікарських рослин, зроблено численні зарисовки [1, с. 30]. Вва-

жаючи на те, що Харків був столицею України і експозиція повинна була відображати не лише життя регіону, співробітники здійснювали експедиційні виїзди у Київську, Полтавську, Кримську області, на Поділля та Кавказ [2, 1926-1927, № 2-3, с. 4].

Науково-дослідна діяльність осередку висвітлювалась у «Бюлетені Музею Слобідської України», етнографічних виданнях і періодичній пресі Харкова («Краєзнавство», «Червоний шлях», «Культура і побут» тощо). Р.С. Данковська протягом 1924-1925 років підготувала для «Етнографічного Вісника ВУАН» статті-розвідки «Про троїцькі й купальські обряди Слобожанщини», «Українські народні світильники», а до «Записок Етнографічного Товариства» — статтю про народне обрядове печиво [4, с. 26-33]. Ці публікації вводили до наукового обігу широкий конкретний матеріал, що відбивав розмаїття локальних проявів різних явищ народної культури на Харківщині, розкривав їх давню архаїчну основу та еволюційний розвиток.

Співробітниками МСУ започатковано соціологічне дослідження, широко практикувались анкетні опроси для виявлення етнічної структури населення, нових елементів побуту.

Одним із аспектів краєзнавчої роботи на місцях стали науково-методичні розробки інструкторських матеріалів, в тому числі — етнографічних програм для вивчення краю численними краєзнавцями-аматорами. Такі програми та методично-інструктивні матеріали для місцевих краєзнавців-аматорів розроблялись та поширювались співробітниками МСУ («Для збирання відомостей про троїцькі та купальські обряди», «Для збирання обрядових хлібів», «Інструкція для збирання матеріалів з народного побуту» тощо).

Етнографічна робота музею цього періоду становила невід'ємну складову частину краєзнавчих досліджень. Особливого розмаху та піднесення краєзнавча діяльність набула в 20-ті роки. На Харківщині створюються перші науково-організаційні краєзнавчі центри (Український Комітет Краєзнавства — УКК), виникають нові спеціалізовані осередки, розгортаються етнографічні експедиційні дослідження, до участі в них залучаються найширші верстви трудящих. Проте найширшого розмаху в межах краєзнавчої роботи набули саме етнографічні дослідження. Об'єктом етнографічних досліджень краєзнавців стали продуктивні сили, народне господарство краю, явища матеріальної культури, нові риси обрядовості та побуту тощо.

Наполеглива праця співробітників МСУ сприяла поживавленню фольклорно-етнографічних інтересів широких кіл громадськості.

За їх участю створювались спеціальні етнографічні гуртки, товариства, семінари, краєзнавча діяльність яких охоплювала практично всі сторони життя краю. Краєзнавчі товариства та комісії, які влаштовувались при обласних та районних музеях тісно співпрацювали з представниками МСУ. Про розмах етнографічної науково-дослідної роботи свідчать їх численні видання: збірники наукових праць, звіти про роботу експедицій, статті, програми, методологічні розробки [1, 2, 1925-1927, № 1-3, 7, 13].

Ця різнобічна дослідницька робота краєзнавців забезпечила заснування величезного і справді безцінного етнографічного фонду, що є і понині основною джерельною базою для вивчення матеріальної і духовної культури українського народу, в тому числі і Слобожанщини.

У 1920-х роках поступово утверджується погляд на музеї, як на осередки масової освітньої роботи. Зокрема, у Музеї Слобідської України велика увага приділялась культурно-освітній діяльності [5, с. 1]. Брак музейної площі (в одному будинку було розташовано три музеї) не давав змоги співробітникам МСУ широко розгорнути постійну експозицію. Ці обставини змусили вдаватися до менш громіздкої, але ефективної форми — щорічних етнографічних виставок. Перша «Виставка нових придбань» була відкрита в липні 1924 року і викликала великий інтерес серед населення. Переважна більшість експонатів «Виставок» висвітлювала історичні та етнографічні особливості розвитку Харківщини. Крім виставок нових надходжень широко практикувались і тематичні виставки — килимів, вишивок, народного вбрання тощо.

Цікава була і лекційна робота співробітників МСУ. Лекції влаштовувались по неділях у помешканні музею і викликали велику зацікавленість у відвідувачів. Тематика циклу музейних лекцій 1924 року, наприклад, охоплювала такі, суто історико-краєзнавчі питання: «Цехи на Україні», «Чумацтво на Україні», «Українські кобзарі» (І. Ф. Єрофіїв), «Женские головные уборы Слободской Украины» (Д. К. Зеленін), «Квітка-Основ'яненко» (А. Ф. Шамрай), «Академік М. Ф. Сумцов» (А. І. Білецька) та ін. [1, с. 22-26].

І виставки, і лекції сприяли зростанню числа відвідувачів музею. Так, у 1925-1926 роках МСУ відвідало 44869 чоловік, а вже у 1927-1928 роках — 52622 [2, 1925, № 1, с. 35; 2, 1926-1927, № 2-3, с. 3-5].

Слід відмітити тісні контакти МСУ з науковими та освітніми організаціями СРСР: Академією наук, Кабінетом археології та

етнографії при ВУАН, Етнографічним Товариством у Києві, Полтавським ГУБКОПМИСом, УКК, харківськими науково-дослідними кафедрами та ін. Співпраця з УКК була плідною: представника МСУ було командировано на II Всесоюзну конференцію з краєзнавства у Москві (1925 рік), на об'єднаних засіданнях музею і краєзнавчої секції Харківського ГУБКОПМИСу вирішувалися питання збереження історичних пам'яток краю. На прохання Бюро краєзнавства співробітниками музею організовувались краєзнавчі гуртки, з якими вони вели роботу [2, 1926-1927, № 2-3, с. 26-28].

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років посилюється політизація краєзнавчої справи. Торкнулося це і Музею Слобідської України. Свідчить про це діяльність створеної харківськими музейними працівниками групи товариства «Войовничий марксист». Головні завдання цієї групи полягали в збиранні помарксистські вихованих музейних працівників, викривання спроб приховання за формою музейної роботи класового змісту, повідомлення про шкоду з боку класово-чужих елементів, «що і понині подекуди збереглися в музеях, і вести проти них непримиренну боротьбу» [10, с. 14].

Цю боротьбу з «слобожанським хуторянством» [15, Ф. 3561, оп. 1, спр. 331, арк. 13, 25-27] у МСУ вели аспіранти кафедри історії української культури К. І. Кушнірчук та К. Г. Черв'як. Спираючись на підтримку з боку нових урядовців Наркомосвіти УРСР, К. І. Кушнірчук дістав посаду директора музею у серпні 1929 року [15, Ф. 3561, оп. 1, спр. 331, арк. 1-2]. В результаті діяльності «войовничих марксистів» стара експозиція музею була або знищена, або відправлена до сховища. В новій експозиції переважали голі схеми, тексти та цифри. Більшість відділів МСУ взагалі не мали справжніх історичних пам'яток. При штучному збільшенні кількості екскурсій тематика їх була заполітизована і зводилася до пропаганди успіхів проведення індустріалізації, колективізації та культурної революції [15, Ф. 3561, оп. 1, спр. 331, арк. 34-35].

На початку 1930-х років ускладнюються процеси розвитку не лише науки і культури, а й країни в цілому. Негативні наслідки реалізації сталінської концепції побудови соціалізму у країні, застосування вульгарно-соціологічного підходу до оцінки суспільних та культурних явищ згубно позначилися на розвитку краєзнавства. Внаслідок заперечення правомірності існування етнографії як самостійної науки з притаманними їй предметом і методом дослідження [13, с. 12-14], спостерігається звуження кола етно-

графічних досліджень до вивчення пережиткових явищ первісно-суспільного ладу.

Перебудова усіх галузей краєзнавчої роботи супроводжувалась розгромом старих наукових кадрів. Так, в результаті чистки, проведеної Наркомосвітою у 1930 році, були звільнені зі своїх посад в МСУ Р. С. Данковська, І. Ю. Єрофіїв, А. П. Ковалівський [15, Ф. 3561, оп. 1, спр. 331, арк. 32]. Коли Раїса Сергіївна Данковська у 1934 році намагалася дістати місце лаборанта в музеї, то їй було в цьому відмовлено [15, Ф. 3561, оп. 1, спр. 331, арк. 144]. Серед робітників МСУ були репресовані як «вороги народу» Микола Васильович Горбань, Андрій Петрович Ковалівський, Микола Георгієвич Редін та ін.

Таким чином, короткий огляд діяльності Музею Слобідської України на Харківщині в 20-ті роки показує, що це був надзвичайно плідний етап науково-дослідної роботи. У ці роки знайшли свій розвиток кращі традиції, започатковані у краєзнавчій справі дорядняського часу (ХІФТ) — збирання і комплектування пам'яток-оригіналів, експедиційні форми роботи, вивчення етнографії краю та створення на цій основі експозицій та місцевих музеїв. В МСУ працювали видатні учені краєзнавці, які у сфері музейництва сприяли створенню централізованої музейної системи, допомагали налагодженню роботи різних музейних та краєзнавчих установ, збирали фольклорно-етнографічні матеріали, займалися охороною пам'яток старовини, популяризували історичні знання серед населення краю. Як новаторську рису в діяльності МСУ слід підкреслити тісний зв'язок з академічними установами, широкі демократичні основи його роботи. Але на початку 1930-х років, в результаті надмірної політизації краєзнавчої справи, науково-дослідна робота відходить на другий план перед політико-просвітницькою. В ході цих змін відбувся повний розгром старих краєзнавчих кадрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бюлетень Кабінету антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. — К.: Київ-Друк, 1928.
2. Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. — Х.: Пролетарій. — 1925-1928. — № 1-5.
3. Данковська Р. С. Академік М. Сумцов jako діяч Музею Слобідської України // Науковий збірник наук.-дослід. Кафедри історії України. — Х., 1924. — Ч. 1.

4. Данковська Р. С. Народні обрядові печива «горішки» // Записки Етнографічного товариства. — К., 1925. — Кн. 1.
5. Данковська Р. С. Етнографіческие предмети на осенней выставке в Музее Слободской Украины // Вечірнє радіо. — 1927. — № 342.
6. Єрофіїв І. Нова колекція писанок в Музеї Слобідської України ім. Г. С. Сковороди // Червоний шлях. — 1926. — № 1.
7. Єрофіїв І. Питання про українські думи в працях акад. М. Сумцова // Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії України. — Х., 1924. — Ч. 1.
8. Ізюмщина. Краєзнавчий збірник. — Ізюм: Печатное дело, 1930.
9. Нові експонати в Музеї Слобідської України // Червоний шлях. — 1928. — № 12.
10. Підгайний С. З концепції українського історичного процесу в музейній практиці. — Х.: ДВУ, 1930.
11. Редин Е. К. Профессор Николай Федорович Сумцов. — Х., 1906.
12. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. — К.: Наук. думка, 1989.
13. Советская этнография. — 1932. — № 3.
14. Труды экспедиции для изучения Изюмского края. — Изюм: Печатное дело, 1929. — Т. 1.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

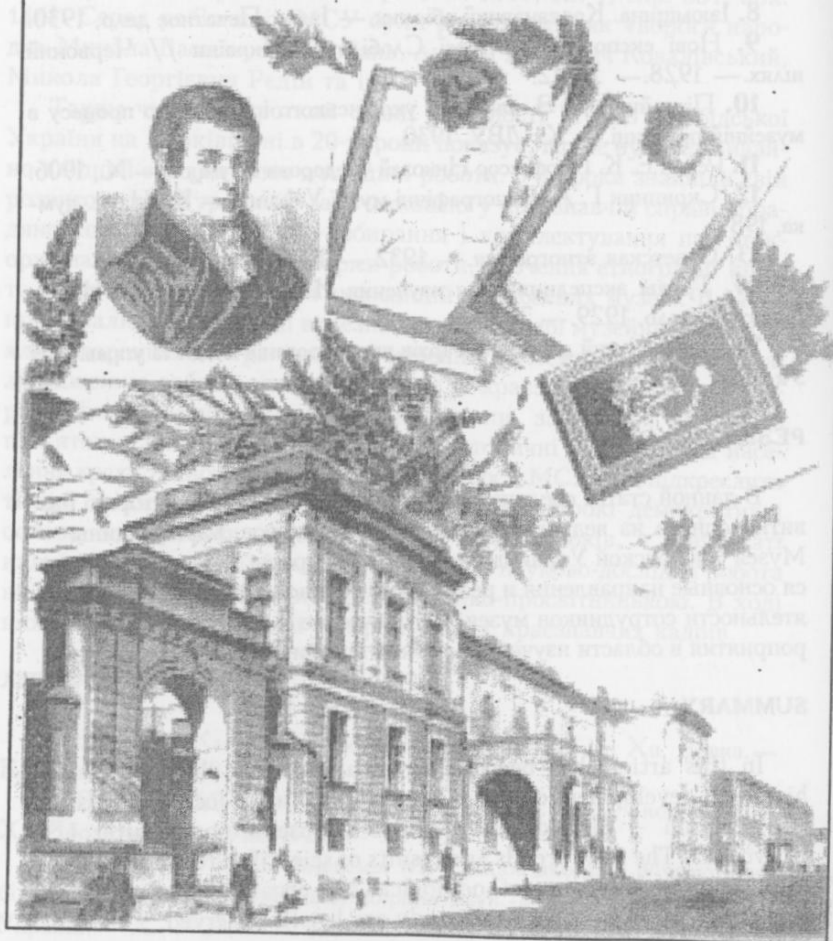
РЕЗЮМЕ

В данной статье сделана попытка охарактеризовать историю развития одного из ведущих краеведческих центров Харьковщины — Музея Слободской Украины им. Г. С. Сковороды. Кратко освещаются основные направления и результаты научно-исследовательской деятельности сотрудников музея, методические и организационные мероприятия в области изучения местной истории в 1920 – 1930-е годы.

SUMMARY

In this article has been made an attempt to characterize the history of development of one of Kharkiv's center of local lore, history and economi — Slobodskaya Ukraine's Museum named after J.S. Skovoroda. The main trends and results of scientific-research activiti of museum's assistants methodological and organizational measures in the fild of local histori and study are briefli observed.

ДО 200-РІЧЧЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТСКОГО ВОСТОКОВЕДЕНИЯ (1805-1835)

Начало XIX века ознаменовалось коренными сдвигами в истории российского востоковедения. Именно в этот период в России возникают первые специализированные востоковедческие учреждения, создаются соответствующие подразделения и кафедры в университетах, начинается систематическое преподавание и изучение языков, истории и культуры народов Востока. Благодаря этому, уже в первой половине XIX в. Российская империя превращается в один из крупнейших центров мировой ориенталистики, и всё последующее развитие этой области знаний становится неразрывно связанным с именами российских ученых.

Стремительный процесс становления отечественной ориенталистики затронул и Харьковский университет, который с момента своего открытия в 1805 г. стал одним из крупнейших научных и образовательных центров Российской державы. Однако в научной литературе до сих пор не существует ни одной работы, в которой была бы предпринята попытка проанализировать историю ориенталистики в Харьковском университете в начальный период его существования. Поэтому в данной статье мы попытаемся рассмотреть историю харьковского университетского востоковедения за период с 1805 по 1835 г. и определить, каким образом общероссийский процесс становления научной ориенталистики отразился на деятельности харьковских ученых.

Ко времени основания университета Харьков не имел своей собственной традиции изучения Востока. Географическое положение также не способствовало работе в этой области. Следовательно, главным стимулом для развития ориенталистики в Харьковском университете было, как бы мы сегодня сказали, «наличие госзаказа» на эту отрасль знаний. Географическое положение и геополитические интересы Российской империи придавали востоковедению государственное значение [1, с. 96-97; 2, с. 4-18], и, вполне понятно, что Харьковскому университету как одному из немногих центров высшего образования в России, отводилась важнейшая роль в деле подготовки соответствующих кадров и проведения необходимых исследований. Поэтому первым общим уста-

вом российских университетов, который был издан с 5 ноября 1804 г. в Харьковском университете, также как в реформированном Московском и вновь созданном Казанском, учреждалась кафедра восточных языков [3, с. 589-607, № 21499].

В Харькове упомянутую кафедру удалось заместить значительно раньше, чем в Москве и Казани. Еще 12 октября 1803 г. указом министра народного образования П. В. Завадовского на нее был назначен в должности адъюнкта филологии пастор Иоганн Готфрид (Иван Богданович) Барендт [4, с. 229, № 283]. Об этом человеке мало что известно. Не сохранилось никаких свидетельств о дате и месте его рождения, равно как и о полученном им образовании. Не известно даже, был ли приезд Барендта в Харьков связан с приглашением в университет, или он уже и ранее проживал в городе. В научной литературе распространена вторая точка зрения, причем в ее основе лежит утверждение о том, что Барендт был всего лишь харьковским лютеранским пастором, которого пригласили в университет только потому, что он хоть как-то владел древнееврейским языком и поэтому мог временно заместить вакантную кафедру [5, с. 562; 6, с. 220; 7, с. 218; 8, с. 53; 1, с. 112-113]. Такой вывод напрашивается из сопоставления двух документов, упоминающих Барендта, приказа министра от 1803 г., где немецкий ученый назван «пастором» [4, с. 229, № 283], и «Извещения о публичных преподаваниях» в Харьковском университете на 1805 г., где его же именуют «лютеранского общества пастором» [9, с. 8]. Однако А.П. Ковалевский, проанализировав этот вопрос, пришел к выводу, что в действительности Барендт никогда не был харьковским лютеранским пастором [10, с. 24]. Об этом свидетельствует работа по истории лютеранского общества и кирхи в Харькове, где говорится, что Барендт был всего лишь выборным проповедником, который выступал с проповедями по выходным и праздникам, не получая за это оплату, в то время, как настоящий пастор приезжал из Полтавы [11, с. 8]. Эту должность немецкий ученый исполнял с 1804 г. [11, с. 7], то есть уже после того, как был зачислен в штат университета. Следовательно, Барендта, вероятнее всего, действительно пригласили в университет из-за границы (из Австрии или одного из германских государств), где он, очевидно, исполнял обязанности пастора профессионально, вследствие чего и был назван «пастором» в приказе министра. Приехав в Харьков, Барендт, благодаря своей религиозной деятельности на родине, был избран проповедником местной

лютеранской общиной, количество членов которой увеличилось в связи с открытием университета [11, с. 134]. Университетская администрация, однако, не вдаваясь в тонкости организации лютеранства в Харькове, стала именовать Барендта «пастором лютеранского общества» в официальных документах.

Таким образом, в Харькове, как и в Казани, преподавателя восточных языков пригласили из-за границы. С первых дней работы в университете И. Г. Барендт преподавал «начала еврейского языка» по руководству Дидерикса, курс «филологии восточных языков» и переводил с оригинала псалмы [9, с. 8]. Не исключено, что немецкий ученый в будущем намеревался перейти и к преподаванию арабского языка. Об этом может свидетельствовать, найденный А. П. Ковалевским в фондах ЦНБ ХГУ, экземпляр пособия Дидерикса, которым, судя по немецким пометкам на полях, пользовался Барендт [12, ЦНБ № 277645]. Среди этих пометок встречаются арабские параллели к древнееврейским словам из текста учебника. Вполне вероятно, что Барендт использовал эти параллели в своем курсе «филологии восточных языков», пытаясь тем самым донести студентам некоторые сведения о языке, который вместе с персидским, составлял основу российских востоковедческих курсов того времени.

Таким образом, И. Г. Барендт был не таким уж «случайным гостем на университетской кафедре», каким его принято считать в современной литературе [8, с. 53]. Он, очевидно, имел необходимый научный уровень, стремился разнообразить свое преподавание, и пытался приспособиться к конъюнктуре современного ему российского востоковедения. Поэтому И. Г. Барендта, несмотря на все современные возражения (см.: 8, с. 53; 1, с. 112; но ср.: 13, с. 43), с полным правом можно считать первым университетским преподавателем восточных языков в России.

Однако И. Г. Барендту не пришлось долго работать в Харьковском университете. Уже 5 декабря 1805 г. он скончался [14, с. 4], в результате чего кафедра восточных языков опять оказалась вакантной. Найти замену в те годы было очень не легко, так как западные ученые не изъявляли особого желания ехать в отдаленный провинциальный университет [5, с. 498]. В 1811 г. Совет университета избрал на должность профессора восточных языков известного немецкого ираниста, автора первой персидской грамматики и хрестоматии в Европе, Ф. Вилькена, который, однако, не смог приехать [7, С. 122]. Дважды университет приглашал на эту

должность и шведского арабиста Я. Берггрена (1790-1868) [10, с. 25], и этот ученый также не принял приглашения, предпочитая оставаться провинциальным пастором у себя на родине [8, с. 4].

Специальности приглашаемых ученых свидетельствуют о том, что в выборе востоковедческих дисциплин администрация университета продолжала ориентироваться на общероссийскую конъюнктуру. Однако, видимо, предполагалось организовать преподавание и других восточных языков, например, излюбленного в западноевропейских университетах древнееврейского, с которого и началась, как мы видели, история кафедры восточных языков. О подобных намерениях свидетельствует факт приобретения университетом в 1806-1809 гг. еврейского печатного шрифта [15, с. 134]. Предпринимались попытки ввести в университетскую программу и еще более нетрадиционные языки. Так, в 1811 г. Совет словесного факультета, по предложению профессора всеобщей истории А. А. Дегурова, принял постановление о введении преподавания «татарских наречий», и прежде всего — маньчжурского языка [7, с. 6]. Данное решение было принято как по причине «великой пользы, которую может принести изучение этого языка для политических и торговых связей Российской империи с Китайскою», так и «ради китайской литературы и древностей» [7, с. 6]. «На этот язык, — говорилось в постановлении по поводу маньчжурского языка, — переведены древние летописи Китая, и можно надеяться с его помощью разыскать еще неизвестные европейцам клады китайской учености, — тем самым университет может приобрести себе великую честь и славу» [7, с. 7]. Таким образом, при выборе маньчжурского языка в качестве предмета преподавания, принимались во внимание не только государственные, но и чисто научные интересы. Данным постановлением учреждалась должность адъюнкта «татаро-маньчжурского языка» [6, с. 226], на которую требовалось найти кандидата. О серьезности намерений в этой области свидетельствует тот факт, что в 1812-1814 гг. университет приобрел татарский шрифт «с украшениями, ударениями и цифрами» [13, с. 135]. Однако заместить созданную кафедру, несмотря на все старания, так и не удалось. Тем не менее, принятие данного постановления является первой в России попыткой ввести в программу университетского преподавания дальневосточный язык [2, с. 456].

Определенные меры в те годы предпринимались и для пополнения нумизматической коллекции университета восточными монетами. Еще в 1805 г. адмирал П. В. Чичагов преподнес в дар к откры-

тию университета большую коллекцию монет, среди которых значительное количество составляли восточные типы [16, с. 13-17]. Эта коллекция заложила основу университетского мюнц-кабинета, пополненного в 10-20-е годы XIX в. значительным числом сасанидских и арабских средневековых монет [см. 15, с. 38 – 41].

Все это свидетельствует о том, что и в условиях, когда кафедра восточных языков пустовала, администрация словесного факультета считала необходимым определенным образом способствовать развитию востоковедения в университете.

Вообще же интерес к Востоку в первые десятилетия существования университета был присущ многим преподавателям. Так, например, 17 января 1812 г. на торжественном заседании по случаю семилетия университета профессор всеобщей истории Б. А. Рейт прочитал доклад «Дух литературной культуры Востока и Запада» [7, с. 30], а 25 декабря 1814 г. тот же Б. А. Рейт выступил с речью под названием «Восток» на торжествах, посвященных окончательной победе над Наполеоном [7, с. 30]. Определенный интерес к произведениям восточной литературы проявлял в те годы и выдающийся украинский писатель и ученый, ректор университета П. П. Гулак-Артемовский [10, с. 26].

Поддержанию интереса к Востоку в преподавательской среде способствовало и то обстоятельство, что Харьковский университет являлся центром огромного учебного округа, куда кроме Восточной и Южной Украины, входили Подонье, Кавказ и даже Закавказье. Благодаря этому, харьковские ученые имели возможность близко ознакомиться с жизнью некоторых восточных народов. Так, уже упоминавшийся профессор всеобщей истории А. А. Дегуров во время инспекторских поездок по учебному округу собрал интереснейший материал о ногайских татарах, положив его в основу книги, изданной в 1816 г. в типографии университета [17]. Дегуров не задавался целью создать фундаментальное этнографическое исследование, но собранный им фактический материал, тем не менее, достаточно подробно освещал все стороны жизни ногайского общества, а сама книга явилась первой работой по данной проблематике в российской историографии.

Однако, несмотря на увлечение некоторых университетских преподавателей востоковедением, серьезная научная и педагогическая работа в данной области была невозможна, пока пустовала кафедра восточных языков. Только в 1826 г. удалось найти кандидата на ее замещение: по рекомендации известного ориенталиста

Х. Д. Френа на должность профессора восточных языков был назначен молодой немецкий ученый Иоганнес Альбрехт Бернгард Дорн (1805-1881) [7, с. 220]. 1 июля 1827 г. был издан соответствующий указ [4, с. 229], и после длительных переговоров с университетом, в октябре 1829 г. Б. А. Дорн прибыл в Харьков [7, с. 221].

Несмотря на молодой возраст, Б. А. Дорн был уже видным ученым. Областями его интересов являлись афганистика, иранистика, эфиопский язык и сравнительное языкознание. Востоковедческую подготовку Дорн получил у виднейших западных ориенталистов в Галле, Гамбурге и Париже, затем более года работал в Лондоне с текстами восточных рукописей и к 1829 г. уже успел выпустить несколько работ, получивших высокую оценку специалистов [7, с. 222; 18, с. 222]. Привлечение такого ученого на кафедру восточных языков было крупным успехом университета: после перерыва в четверть столетия харьковское востоковедение получило новые возможности развития.

С первых месяцев своего пребывания в университете Б. А. Дорн развернул активную педагогическую деятельность. В качестве базовых общеобязательных предметов он преподавал арабский и персидский язык и литературу по хрестоматиям и собственным запискам, и кроме того — санскрит, древнееврейский, эфиопский и турецкий языки факультативно [19, с. 23; 20, с. 24; 21, с. 9; 22, с. 11]. Все эти языки были избраны для преподавания не случайно. Арабский и персидский языки в то время уже окончательно утвердились в качестве главных востоковедческих дисциплин российских университетов, и выбор их как базовых предметов несомненно был обусловлен желанием Дорна придерживаться традиций и отвечать потребностям своей новой родины [18, с. 223]. Санскрит и древнееврейский были главными дисциплинами западноевропейских востоковедческих кафедр, и, преподавая эти языки, немецкий ученый, видимо, стремился придать харьковской ориенталистике европейский характер [8, с. 54-55]. Турецкий язык тогда только начинал пользоваться авторитетом у ориенталистов, и его преподавание, таким образом, отвечало новейшим тенденциям мирового востоковедения. Не исключено, что здесь Дорн руководствовался и государственными интересами России, крайне заинтересованной в те годы в развитии отношений с Турцией. Дополнительным стимулом в этом отношении вполне мог послужить визит в Харьков в 1829-1830 гг. турецкого посла Галилия-Рашид-паши, состоявшийся в ходе его поездки по российским военным поселениям [23, с. 773; см. также: 24,

с. 90-91]. Что же касается эфиопского языка, то решение преподавать его в университете было новацией самого Дорна, так как в Западной Европе этот язык ранее никогда не преподавался, а в России стал изучаться только в начале XX века [8, с. 55].

Таким образом, своей педагогической деятельностью Б. А. Дорн стремился вывести харьковское востоковедение на передовой уровень, не забывая вместе с тем о потребностях России. Однако ему не удалось реализовать свои начинания в полной мере. С первых же дней работы в университете Дорн столкнулся со значительными трудностями в процессе обучения. Немецкий ученый не владел свободно русским языком и первые годы вынужден был читать лекции только на латыни, что крайне негативно сказывалось на восприятии студентов, в большинстве своем не только не имевших никакой востоковедческой подготовки, но и плохо владевших латинским [7, с. 221]. Кроме того, Дорну, не говоря уже о самих студентах, катастрофически не хватало необходимых учебных пособий и литературы [18, с. 221]. Все это негативно влияло на посещаемость: иногда на занятиях Дорна присутствовало только 3-5 студентов [5, с. 610]. К 1833 г., когда лекции велись уже на русском языке, Дорну, очевидно, все же удалось собрать вокруг себя группу слушателей, заинтересованных в изучении восточных языков [10, с. 28]. В эту группу, видимо, входил И. И. Срезневский — в недалеком будущем виднейший языковед, этнограф и историк Украины. Во всяком случае, в своей научной деятельности он активно использовал востоковедческие знания и даже издал две работы по проблемам ориенталистики [см.: 10, с. 32].

Кроме преподавания Б.А. Дорн исполнял различные обязанности на словесном факультете, в частности, с 1829 по 1831 гг. — заведовал мюнц-кабинетом, в котором к тому времени было уже полторы тысячи восточных монет [7, с. 221; 10, с. 29]. Не прекращал Дорн в Харькове и свои научные изыскания в области афганистики. Именно здесь он подготовил второй том перевода «Истории афганцев» Ниаметтулага, снабдив его интереснейшими историческими комментариями, многие из которых не потеряли значение и в наши дни [см.: 25, с. 156-158]. Этот труд вышел в свет в Лондоне в 1836 г. [26, у. 2]. Изучив русский язык, Б. А. Дорн применил полученные знания в сравнительном языкознании, написав работу о сравнении славянских языков с санскритом [27]. Это исследование явилось первым фундаментальным трудом на подобную тему и во многих отношениях значительно опережало уровень знаний того времени [7, с. 221].

Между тем, исследования по афганистике привлекли к Б. А. Дорну внимание российского руководства: отношения с Афганистаном в то время приобретали немаловажное значение и правительство было крайне заинтересовано в специалистах подобного профиля [18, с. 223]. Поэтому в 1835 г. Дорн был приглашен занять должность профессора истории и географии Азии в Институте восточных языков при Министерстве иностранных дел [4, с. 326]. 8 октября того же года он уволился из Харьковского университета, и вся последующая карьера немецкого ученого была связана уже только с Санкт-Петербургом [18, с. 223-228].

С отъездом Дорна закончился начальный этап истории харьковского университетского востоковедения. Несмотря на то, что по уставу 1835 г. кафедра восточных языков оставалась в штате университета [4, с. 228, № 279], администрация больше не предпринимала попыток найти кандидата на ее замещение. В результате, в 1854 г. данная кафедра была упразднена царским указом, а деньги, полагавшиеся на ее содержание, переданы для создания факультета восточных языков в Петербургском университете [4, с. 228, № 280, с. 237, № 359].

Таким образом, общероссийский процесс становления научной ориенталистики затронул и Харьковский университет. Руководство вуза и, особенно, словесный факультет в первые три десятилетия существования университета прилагали все усилия для того, чтобы сделать Харьков одним из центров российского востоковедения, но добились в этом деле весьма скромных успехов. Причиной тому послужило отсутствие в Харькове необходимых условий для развития ориенталистики в такой форме, в какой она развивалась в Москве, Казани и Санкт-Петербурге, где имелась неплохая научно-методическая база и сосредоточивались научные кадры, специализирующиеся в данной области. Именно поэтому харьковская кафедра восточных языков была в конце концов упразднена, и в последующие годы развитие ориенталистики в Харьковском университете было подчинено уже не государственной конъюнктуре, а чисто научным задачам, что придало харьковскому востоковедению второй половины XIX в. черты, нехарактерные для ориенталистики других вузов России.

ЛИТЕРАТУРА

1. История отечественного востоковедения до середины XIX века. — М.: Наука, 1990.
2. Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и России // Бартольд В. В. Сочинения. — М.: Наука, 1977. — Т. 9.
3. Полное собрание законов Российской империи. — 1-е собрание. — СПб., 1830. — Т. 28.
4. Куликова А. М. Востоковедение в российских законодательных актах (конец XVII в. — 1917 г.). — СПб.: Российская академия наук, 1994.
5. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (По неизданным материалам). — Х., 1893-1904. — Т. 1-2.
6. Веселовский Н. И. Сведения об официальном преподавании восточных языков в России // Труды третьего международного съезда ориенталистов в Санкт-Петербурге. — СПб., 1879-1880. — Т. 1.
7. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багаля. — Х., 1908.
8. Крачковский И. Ю. Очерки по истории русской арабистики // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т. 5.
9. Извещение о публичных чтениях, имеющих быть в Императорском Харьковском университете в течение 1805 года. — М., 1805.
10. Ковалівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII-XX віках // Антологія літератур Сходу. — Х.: Видавництво ХДУ, 1961.
11. Dollen A. Kurze Geschichte der Evangelisch-deutschen Kirche und Gemeinde zu Charkow. — Charkow, 1880.
12. Diedericus J. C. Hebraische Grammatic fur Anfanger. — Lemgo, 1782.
13. Бартольд В. В. Обзор деятельности факультета восточных языков // Бартольд В. В. Сочинения. — М.: Наука, 1977. — Т. 9.
14. Рославский-Петровский А. П. Об ученой деятельности Харьковского университета в первое десятилетие его существования // Журнал Министерства народного просвещения. — 1855. — № 87.
15. Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года. — Харьков, 1859.
16. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет / Слюсарский А. Г., Астахов В. И. и др. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1955.

17. De Gouroff A. De la civilisation des tatars — nogais dans le midi de la Russie europeenne.— Kharkoff, 1816.

18. Куликова А. М. Б. А. Дорн и университетское востоковедение в России // Народы Азии и Африки.— 1975.— № 2.

19. Объявления публичных преподаваний наук в Императорском Харьковском университете, по определению Совета, имеющего происходить от 17 августа 1829 года по 30 июня 1830 года.— Харьков, 1829.

20. Объявления публичных преподаваний наук в Императорском Харьковском университете, по определению Совета, имеющего происходить от 17 августа 1830 года по 30 июня 1831 года.— Харьков, 1829.

21. Объявления публичных преподаваний наук в Императорском Харьковском университете, по определению Совета, имеющего происходить от 17 августа 1831 года по 30 июня 1832 года.— Харьков, 1829.

22. Объявления публичных преподаваний наук в Императорском Харьковском университете, по определению Совета, имеющего происходить от 17 августа 1832 года по 30 июня 1833 года.— Харьков, 1829.

23. Каразин В. Н. Сочинения, письма и бумаги / Сост. и ред. Д. И. Багалея.— Харьков, 1910.

24. Документы РГВИА о посещении турецким послом Галиль-пашой военных поселений (1829-1830) // Отечественные архивы.— 1995.— № 6.

25. Ромодин В. А. Из истории изучения афганцев и Афганистана в России // Очерки по истории русского востоковедения.— М, 1953.— Вып. 1.

26. Dorn B. History of the Afghans of Neamet Ullah translated from the Persian.— London, 1829-1836.— V. 1-2.

27. Dorn B. De affinitate linguae slavicae et sanscritae.— Kharcovitas, 1833.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена дослідженню історії сходознавства в Харківському університеті в перші тридцять років його існування. На підставі документальних джерел автор доводить, що загально-російській процес становлення наукової орієнталістики першої половини XIX століття торкнувся й Харківського університету, викликавши певну зацікавленість Сходом серед харківських науковців. Проте, незважаючи на всі зусилля адміністрації вузу, Харків у той час через відсутність необхідних умов усе ж таки не став таким сходознавчим центром як Москва, Казань чи Санкт-Петербург.

SUMMARY

The article is devoted to the history of the orientalistic from 1805 to 1835 in university of Kharkov. The author shows that the rise of the oriental studies in the Russian Empire made a great influence on the scientific interests of the Kharkov's scholars in the first half of XIX century. However the Kharkov was not became such center of Russian orientalistic as St. Petersburg or Moscow because of lack the good conditions for the development in this area.

А.В. ЛЕЙБФРЕЙД

О ПЕРВОМ ПРОЕКТЕ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА И СУДЬБЕ УНИВЕРСИТЕТСКИХ ЗЕМЕЛЬ

О том, что Харьковский университет первоначально предполагалось разместить на обособленном участке в виде автономного городка, известно давно. В фундаментальном двухтомном труде Д. И. Багаля «Опыт истории Харьковского Университета» [1], опубликованном в 1898-1904 гг., представлены подробные материалы по этому вопросу. По замыслу основателя университета В. Н. Каразина городок был рассчитан на обучение 3 000 студентов. Строения в нем задумано было разместить вокруг сада с фонтаном. На обращенной к саду фасадной стороне предполагалось поместить православную, католическую и лютеранскую церкви. На правой стороне предусматривалось размещение учебных корпусов, на левой — жилищ для студентов и профессоров. Связь жилищ с учебными залами предполагалась по крытым галереям. С тыльной стороны предусматривалось размещение гимнастических залов, манежа и хозяйственных помещений. Подходящий участок для создания городка был предоставлен в безвозмездный дар харьковскими войсковыми обывателями, унаследовавшими землю от своих предков — слободских казаков, которые в первой половине XVII века завоевали и отстояли от татар территории «Дикого поля». Дарение было оформлено «Крепостным актом», в котором описаны границы участка: «... в урочище Померках по Сумской дороге [...] с вершиною оврага Глибокого от дороги, лежащей из слободы Лозовой в Харьков, шириной до межи помещика Бондаревского и хутора Клочковского, а длиной от оврага Глибокого до пределов горо-

да, не распространяется однако на законные помещичьи полосы, лежащие внутри той земли». Площадь участка составляла 125 десятин шестьсот тридцать девять сажень, а с учетом выкупленных указанных выше помещичьих полос в собственности Университета оказался участок в 145 га. Применительно к современной планировке Харькова этот участок ограничивался на севере засыпанным ныне оврагом, пролежавшим вдоль улицы Культуры, на востоке — Сумской, на западе — Ключковской, на юге — Рымарской улицами. Проект размещения университетского городка на этом месте исполнил в 1803 г. приглашенный В. Н. Каразиным архитектор Е. А. Васильев. О том, что представлял собой этот проект и чем он отличался от исходных замыслов Каразина до недавнего прошлого судить было затруднительно, так как единственная миниатюрная репродукция плана городка, воспроизведенная в труде Д. И. Багалея, была для этого недостаточна, а оригинал чертежа, хранившийся в университетском архиве, был утрачен в войну 1941–1945 гг. Однако в 1980-х годах архитектору В. Е. Новгородову удалось обнаружить в Российском государственном историческом архиве чертежи запроектированного Е. А. Васильевым учебного корпуса городка¹. На основании фотокопий этих чертежей смонтированы общий фасад и план первого этажа этого объекта (см. рис. 1). В величественном ансамбле в стиле зрелого классицизма центральное место отведено Т-образному в плане корпусу, имеющему высоту в три этажа в средней части и в два этажа на крыльях. Ось среднего объема акцентирована увенчанным треугольным фронтоном восьмиколонным портиком, а окончания крыльев закреплены шестиколонными портиками с фронтонами. В одну линию с центральным корпусом на некотором удалении от него расположены П-образные в плане двухэтажные флигели, входы в которые обрамлены шестиколонными портиками с фронтонами. А в 1998 г. в Центральной научной библиотеке ХГУ случайно обнаружился не аннотированный фотоотпечаток на аристотипной бумаге², который, по-видимому, послужил для изготовления клише репродукции плана городка в труде Д. И. Багалея. С помощью компьютерной техники специалисту в этой области В. Л. Бисову удалось «вытянуть» из этого отпечатка графику чертежа и содержание экспликации к плану (рис. 2). На плане показано намечавшееся размещение описанного выше учебного корпуса. Применительно к современной пла-

¹РГИА. Ф. 733, оп. 96, ед. хр. №№ 770, 773.

²Фотобумага для контактной печати с негатива солнечным светом.

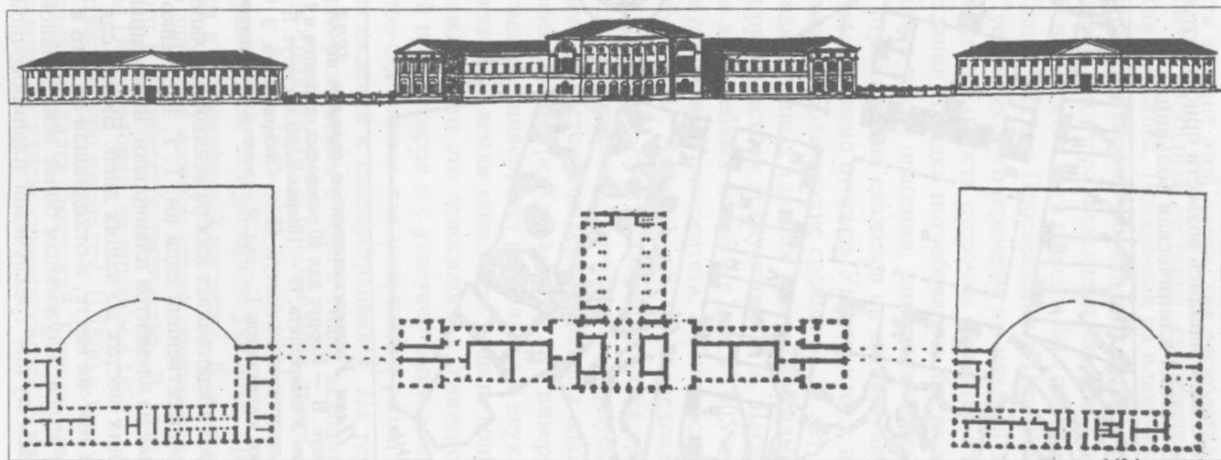

Рис. 1. Проект Главного учебного корпуса Университета. Архитектор Е.А. Васильев, 1803 г.

нировке города его намеревались возвести приблизительно там, где расположена Областная клиническая больница.

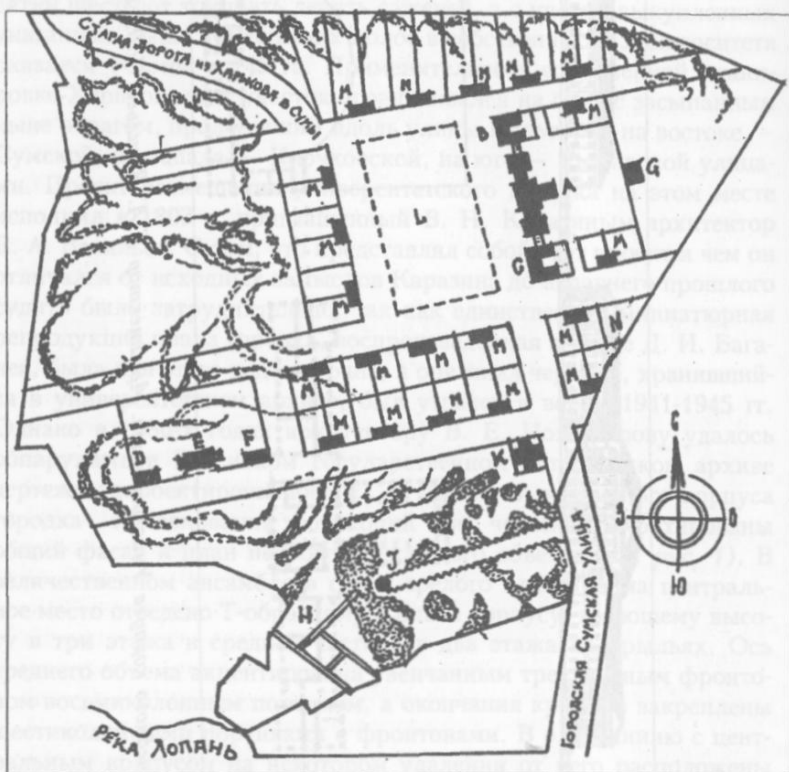

Рис. 2. План Университетского городка, 1803 г.

А — Главный корпус. В — Корпус для 40 казенных студентов и 12 кандидатов. С — Корпус правления Университета. D — Повивальный институт. Е — Анатомический театр. F — Клинический институт. G — Обсерватория. J — Павильон. К — Дома профессоров и адъюнктов. L — сад. N — место для священнического дома.

Особый интерес представляет изображенный на плане Университетский сад — предшественник сада им. Т. Г. Шевченко. Оказывается, что некоторые из элементов планировки, намеченные в 1803 г., уцелели на прежних местах до наших дней. Вход в сад с Сумской улицы остался на том же месте, а отходившая от него в юго-западном направлении аллея, служившая более века главной, с 1930-х годов стала южным лучом трехлучевой планировочной компози-

ции. У места в конце этой аллеи, где располагался павильон, теперь начинается каскадная лестница, сооруженная в ознаменование 300-летия Харькова. Показанная на плане оранжерея явилась предтечей университетского Ботанического сада, а дом профессора ботаники сменила контора, ведающая «зеленым другом» города.

Проект университетского городка был положительно оценен и одобрен Министерством Просвещения в Петербурге, но реализовать его в условиях того времени не удалось из-за недостатка средств и нежелательности отсрочки открытия Университета, так как для создания городка потребовалось бы не менее шести лет. Высказывались также опасения, что удаленность городка от центра города отрицательно скажется на его популярности. По этим причинам было решено открыть Университет в предоставленных ему во временное пользование сроком на 15 лет находившихся в центре города казенных зданиях губернской администрации. Эти здания под руководством архитектора Е. А. Васильева были приспособлены для учебных целей и в них в 1805 г. состоялось торжественное открытие Университета, а Университетские земли остались в его резерве. Через десять лет последовало решение закрепить на дальнейшее предоставленные ранее временно здания и разрешить строить смежно с ними новые корпуса, что на полтора века определило местонахождение основных зданий Университета в историческом центре Харькова — на Университетской горке. Однако с годами Университет развивался и неуклонно выросал, а Университетские земли позволяли решать вопросы его расширения. Прежде всего это относилось к Университетскому саду. Под опекой профессоров и с участием выписанных из-за рубежа специалистов-садовников сад пополнялся различными породами зеленых насаждений и благоустраивался. На территории сада в южной части разместили в 1840-х годах находившийся под опекой Университета Институт благородных девиц, здание которого разрушено в войну 1941-1945 гг. В 1854 г. на северо-западном углу сада разместили Ветеринарное училище, преобразованное в дальнейшем в Ветеринарный институт. Для него в 1873 г. было сооружено здание, в котором теперь помещается Областной Дворец детского и юношеского творчества. В 1880 г. был выделен участок для Обсерватории, на котором в 1892 г. оборудовали также метеорологическую площадку. В 1890-х годах в северо-западной части сада зародился нынешний Зоопарк. На нижней террасе вдоль Клочковской улицы сформировался Ботанический сад, в

котором в 1894 г. было построено здание Ботанического института. В 1907 г. в саду установили памятник В.Н. Каразину.

Во второй половине XIX века началось освоение свободных от застройки участков, расположенных севернее Университетского сада. Городской управой был разработан план разбивки территории на небольшие прямоугольные кварталы (рис. 3). На первом из них было сооружено на средства, пожертвованные Университету сахарозаводчиком-миллионером И. С. Харитоненко, большое здание общежития для студентов, которое, однако, приспособили для интенсивно растущего Медицинского факультета, ставшего в дальнейшем Медицинским институтом. Здание, служившее Главным корпусом института, было разрушено в годы Великой Отечественной войны, и на его месте теперь стоит Дом

Рис. 3. План Университетских земель по проекту конца XIX в.

строительных организаций (Сумская ул., 39), а во дворе сохранился корпус кафедры Нормальной анатомии.

В 1880-1886 гг. на расположенном поблизости квартале был создан комплекс Клинического городка, ныне являющегося Областной клинической больницей. В 1877 г. на квартале, находящемся севернее Клингородка, были размещены бараки для больных военнослужащих, на месте которых вырос Военный госпиталь. В 1901 г. еще на одном квартале возвели большое здание для студенческого общежития, но использовали его в качестве Зоологического корпуса, в дальнейшем Биологического факультета, а ныне Музея природы. Последним из сооруженных до революции 1917 года крупных университетских зданий на его землях, стал корпус химического факультета, который был разрушен в войну 1941-1945 гг., и на его месте теперь расположен выход на площадь Свободы станции метрополитена «Госпром». На протяжении первых десятилетий XX века, кроме принадлежавших Университету зданий, на его земле выросло с ведома городской администрации некое количество зданий вдоль западной стороны Сумской улицы. В их число вошли Школа-интернат слепых, доходные многоэтажные жилые дома и двухэтажные особняки.

В наименованиях образовавшихся на университетских землях улиц отразились названия, появившихся в этой зоне объектов: Ветеринарная улица (ныне ул. Иванова), Ветеринарный сквер (пл. Дзержинского; пл. Свободы), Харитоненковский переулок (от благотворителя, оплатившего строительство корпуса Медицинского института. Ныне Проспект Правды), Госпитальный переулок (ул. Данилевского), Брачный переулок (ул. Культуры), Лазаретная улица (ул. Тринклера).

После революции 1917 г. и национализации всех земель на бывших Университетских землях решено было создать новый городской центр Харькова — первой столицы Украины. В 1923 г. состоялся конкурс проектов центра, победителем которого вышел архитектор В. К. Троценко. По его проекту на свободной от застройки западной части земель, вместо ранее намеченной безликой разбивки на прямоугольные кварталы, предусмотрено размещение большой круглой площади с отходящими от нее в разные стороны радиальными улицами и окружающими кольцевыми магистралями (рис. 4). Началом реализации крупного градостроительного мероприятия стало возведение в 1925-1928 гг. Дома Государственной Промышленности — Госпрома. Дальнейшее про-

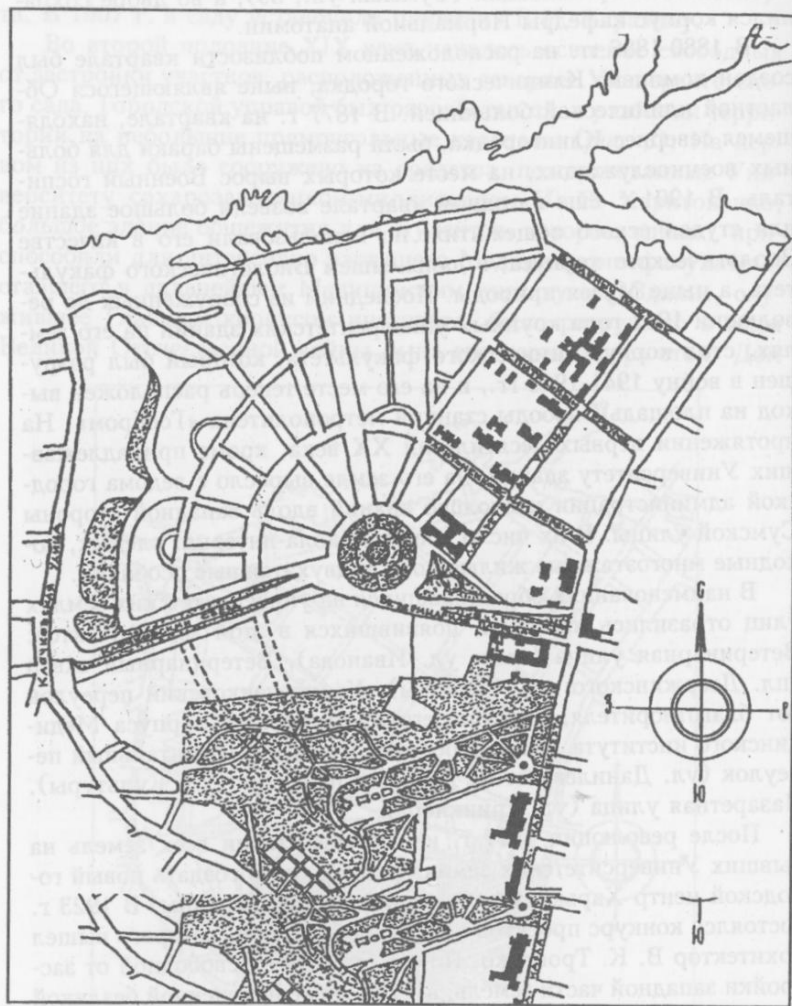

Рис. 4. План бывших Университетских земель
по проекту 1923 года.

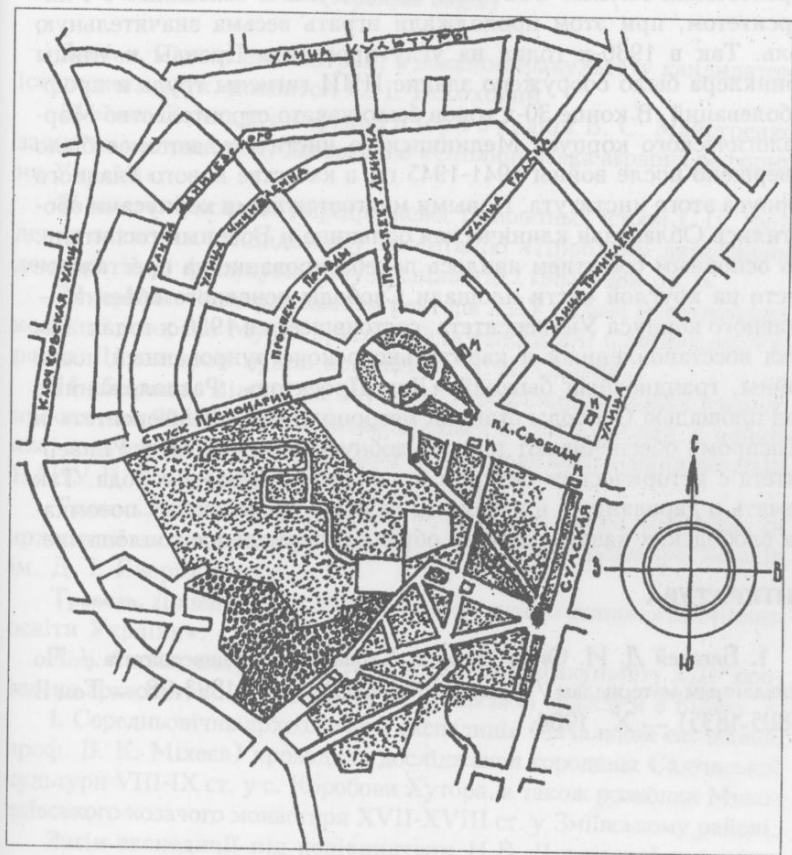

Рис. 5. План района бывших Университетских земель («Район Госпрома») в конце XX в.

текало в условиях ряда крутых перемен в жизни Отечества, получавших отражение в планировке и застройке зоны бывших Университетских земель. Объекты, так или иначе связанные с Университетом, при этом продолжали играть весьма значительную роль. Так в 1930-х годах на углу проспекта Правды и улицы Тринклера было сооружено здание НИИ гигиены труда и профзаболеваний. В конце 30-х годов было начато строительство Морфологического корпуса Медицинского института, которое было завершено после войны 1941-1945 гг. в качестве нового Главного корпуса этого института. Новыми многоэтажными корпусами обогатились Областная клиническая больница и Военный госпиталь. Но основным событием явилось перебазирование на престижное место на круглой части площади Свободы основного объекта — Главного корпуса Университета, состоявшееся в 1950-х годах. Им стал восстановленный и капитально реконструированный после войны, грандиозный бывший «Дом Проектов». Расположенные под площадью Свободы станции метрополитена «Университет» и «Госпром» обеспечивают теперь удобную быструю связь Университета с историческим центром и узловыми точками города. Так память о дарованных в начале 19-го века Университету потомками слободских казаков землях обрела материальное воплощение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета / По неизданным материалам / Том I. (1802-1815).— Х., 1893-98.— Том II (1805-1835).— Х., 1904.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 1998 РОЦІ

(Хроніка подій)

2 січня. Підписано контракт з деканом факультету кандидатом історичних наук, доцентом С. І. Посоховим

21 січня. Викладач кафедри історії України В. С. Майстренко захистив кандидатську дисертацію «Столипинська аграрна реформа на Україні».

13 лютого. Викладач кафедри нової та новітньої історії С.П. Кунденко захистив кандидатську дисертацію «Проблеми виробничої демократії во французькому суспільстві (1981-1986 рр.)».

20 березня. Розпорядженням ректора ХДУ на базі археологічної колекції створено Музей археології та етнографії Слобідської України. Директором музею призначено В. В. Скирду.

14-15 травня. Відбулася наукова конференція молодих вчених, присвячена 225-річчю з дня народження В. Н. Каїазіна, в роботі якої взяв участь Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академії НАНУ П. Т. Тронько.

Травень. Колектив кафедри історіографії, джерелознавства та археології нагороджено премією Всеукраїнської спілки краєзнавців ім. Д. І. Яворницького.

Травень. Доцента Б. П. Зайцева нагороджено знаком «Відмінник освіти України».

Літо. Фахівцями та студентами історичного факультету ХДУ проведено археологічні дослідження в Харківській області й в Криму.

1. Середньовічна археологічна експедиція (начальник експедиції проф. В. К. Міхеев) проводила дослідження городища Салтівської культури VIII-IX ст. у с. Коробови Хутора, а також розкопки Миколаївського козачого монастиря XVII-XVIII ст. у Зміївському районі.

Загін експедиції під керівництвом Н.В. Чернігової проводив розкопки Верхнесалтівського городища VIII-IX ст. у Вівчанському районі.

2. Слов'янська археологічна експедиція (начальник експедиції доц. М.В. Любічев) працювала на розкопках поселення черняхівської культури у с. Тимчинки Зміївського району.

3. Херсонеська археологічна експедиція (начальник експедиції доц. С. В. Дьячков) продовжувала дослідження т. з. «Казарми» в портовому районі Херсонеса Таврійського.

Загін експедиції під керівництвом доц. С. Б. Сорочана проводив розкопки цитаделі Херсонеса (Національний заповідник «Херсонес Таврійський», м. Севастополь).

4. Загін історичного факультету ХДУ під керівництвом доц. Ю. В. Буйнова у складі Мерчанської археологічної експедиції інститута археології НАНУ прийняв участь в розкопках курганного могильника ямної культури у с. Олександрівка Богодухівського району, а також могильника срубної культури у с. Ст. Мерчик Вовчанського району.

24 червня. Викладач кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Г. Павлова захистила кандидатську дисертацію «Дослідження і викладання історії містечтва в Харкові (XIX — поч. XX ст.)».

23 жовтня. Відбувся захист докторської дисертації С. Б. Сорочана «Торгівля у Візантії IV-XX віків. Структура і організація механізмів обміну».

10 листопада. Відбулося святкування 20-річчя кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, під час якого кафедрі було нагороджено почесною грамотою Харківської облдержадміністрації.

11 листопада. Заключено контракт з завідувачим кафедрою нової та новітньої історії О. О. Чувпило.

Листопад. Грамотами міського голови за вивчення історії м. Харкова нагороджено доц. Б. П. Зайцева, проф. С. М. Куделка, проф. В. К. Міхеєва, доц. С. І. Посохова.

Грудень. Лауреатом муніципальної творчої премії 1998 р. ім. Д. І. Багалія став доц. С. І. Посохов.

9 грудня. Завідуючого кафедрою історії України ХДУ В. В. Калініченко переобрано до складу Експертної ради ВАК України.

12 грудня. Наказом Головархіву України за успіхи в роботі по підготовці архівних кадрів історичний факультет ХДУ нагороджено Почесною грамотою Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України.

18 грудня. Відбулася наукова конференція молодих вчених, присвячена 200-річчю Харківської єпархії, в роботі якої взяв участь митрополит Харківський та Богодухівський Никодим.

**БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ВИКЛАДАЧІВ
І АСПІРАНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХДУ
В 1998 РОЦІ**

Кафедра історії стародавнього світу
та середніх віків

Бардола К. Ю. К анализу сфрагистических источников о функциях коммерциариев в Византии VI — IX вв. // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 69-77.

Горайко А. В. Местечко Кукуз провинции Армения II по письмам из ссылки святителя Иоанна Златоуста // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. — Харків, 1997. — С. 32-35.

Дьячков С. В. История древнего мира. Тетрадь с печатной основой для 6-х классов. Ч. 1. История первобытности и Древнего Востока. — 2-е изд. — Белгород: Все для школы, 1998. — 84 с.

Дьячков С. В. История древнего мира. Тетрадь с печатной основой для 6-х классов. Ч. 2. История Древней Греции и Рима. — 2-е изд. — Белгород: Все для школы, 1998. — 84 с.

Дьячков С. В. Клейма на краснолаковой керамике из раскопок херсонесской «казармы» // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. I. — М., 1998. — С. 88-93.

Дьячков С. В. Раскопки в портовом районе Херсонеса // Археологические исследования в Крыму. 1994 год. — Симферополь: СОНАТ, 1997. — С. 96-99.

Дьячков С. В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 57-79.

Жиронкина О. Ю. Лингвистическое обеспечение систематизации раннесредневековых бус Юго-Восточной Европы: Приложение I // Ковалевская В.Б. Хронология Восточно-Европейских древностей V — IX вв. — Вип. 1. Каменные бусы Кавказа и Крыма. — М., 1998. — С. 52-57.

Жиронкина О. Ю. Бусы могильника Клинь-Яр: Приложение II // Ковалевская В.Б. Хронология Восточно-Европейских древностей V — IX вв. — Вип. 1. Каменные бусы Кавказа и Крыма. — М., 1998. — С. 58-67.

Жиронкина О.Ю. Янтарь Нетайловского могильника // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников пятого коллоквиума. — СПб., 1998. — С. 36-37.

Енгель. И.-Х. Історія України та українських козаків: Пер. с нім. Ю.Г. Голубкина // Схід — Захід. Історико-культурологічний збірник. — Харків: Майдан, 1998. — Вип. 1. — С. 241-262.

Кадеєв В. И. Владислав Петрович Бузескул (К 140-летию со дня рождения) // Вісник ХДУ. — 1998 — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 5-17.

Кадеєв В. И. Владислав Петрович Бузескул — профессор Харьковского университета. — Харьков, 1998. — 42 с.

Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского университета. К 20-летию / Сост. В.И. Кадеєв. — Харьков, 1998. — 96 с.

Латышева В. А. Новые данные о культе Геракла в Херсонесе и некоторые аспекты его почитания // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеєва (Сб. науч. трудов).— Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 114-122.

Латышева В. А. Прядение и ткачество на северной окраине херсонесской хоры (по материалам поселения «Маслины») // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 17-24.

Мартемьянов А. П. Императорские земли в Нижней Мезии и Фракии: локализация, управляющий и рабочий персонал // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеєва (Сб. науч. трудов).— Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 123-129.

Нефедов К. Ю. О культовом зпитете Селевка I // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. — Харків, 1997. — С. 111-113.

Ручинская О. А. Право и общество античных городов Северного и Западного Понта // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеєва (Сб. науч. трудов).— Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 172-189.

Сергеев И. П. К вопросу о трактовке понятия «кризис» в философии и антиковедении // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеєва (Сб. науч. трудов).— Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 205-213.

Сергеев И. П. Особенности политической ситуации в Римской империи в 275 — 276 гг. н.э. // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 28-38.

Сорочан С. Б. Византия IV — IX веков; зтиоды рынка. Структура механизмов обмена. — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1998. — 452 с.

Сорочан С. Б. Понятие «прибыль» и размеры торгово-ремесленных доходов в раннесредневековой Византии // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 300-319.

Сорочан С. Б. Торговля у Візантії IV — IX віків. Структура і організація механізмів обміну: Автореф. ... д-ра іст. наук. — Харків, 1998. — 36 с.

Сорочан С. Б. О положении Херсона в конце V-VI веках: политический и экономический аспекты // Херсонесский сборник. — Севастополь, 1998. — Вып. 9. — С. 118-132 (в соавт. с В. М. Зубарем).

Хорошего держитесь. Церковь и религиозные объединения в Российской империи, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада: Пер. с нем. Ю. Г. Голубкина. — Харьков: Майдан, 1998. — 486 с.

Цитковская Ю. И. Анализ текстильных остатков из могильника Большая Мазанка II — III // Труды Новочеркасской археологической экспедиции. — Вып. 3. — Новочеркасск, 1998. — С. 50-53.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Аксенов В. С., Михеев В. К. Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца // Культуры европейских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии). — Самара, 1998. — С. 344-357.

Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков: Регион-информ, 1998. — С. 143-182.

Бандуровский О. В., Буйнов Ю. В. Дослідження курганів давньоямної культури в басейні р. Мерчик // Археологічні дослідження в Україні 1997-1998 рр. — К.: ИА НАН України, 1998. — С. 54-55.

Бездрабко В. В. М. Криворотченко і ідея соціального музею // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. — Харків, 1997. — С. 14-19.

Бездрабко В. В. Форма і способи організації журналу «Краєзнавство» // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник. — Харків: АО «Бизнес Информ», 1998. — Вып. 3. — С. 49-58.

Бездрабко В. В. ХІНО та журнал «Краєзнавство» // Українська періодика: історія і сучасність. — Харків, 1998. — С. 31-39.

Василь Назарович Каразін в оцінках сучасників та нащадків (до 225-річчя з дня народження) / Укладачі Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова. — Харків: АО «Бизнес Информ», 1998. — 44 с.

Канищев Г. Ю. Органи державного контролю в радянській політичній системі 20-х — початку 30-х рр. // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник. — Харків: АО «Бизнес Информ», 1998. — Вип. 3. — С. 180-186.

Канищев Г. Ю., Пикалов В. Г. Органы государственного контроля на Харьковщине (1921-1923 гг.) // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 143-153.

Каплин А. Д. Д. А. Валуев об историческом развитии России и славянофильская идея // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 95-103.

Куделко С. М. До питання про еволюцію суспільно-політичних поглядів та методологічних принципів академіка Д.І. Багалія в останні роки його життя // Багаліївськи читання в НУА. Програма та матеріали. — Харків: Око, 1998. — С. 32-34.

Куделко С. М. К. І. Рубинський — історик // Бібліотекознавець Костянтин Іванович Рубинський (1860-1930). Біобібліографічний нарис. — Харків: Ра, 1998. — С. 29-33.

Куделко С. М. Ключові слова: українська історіографія, національне Відродження, друга половина XVIII — середина XIX ст. (Рецензія на монографію В.В. Кравченко) // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник. — Харків: АО «Бизнес Информ», 1998. — Вип. 3. — С. 232-233.

Куделко С. М. Украинская история и культура при изучении русского языка иностранными учащимися // Научные исследования, опыт, поиски. Преподавание языков в вузе на современном этапе. Межпредметные связи: Харьковский сборник научных трудов. — Харьков, 1998. — Вип. 2. — С. 92-93.

Куделко С. М., Посохов С. И. Абстрактные понятия в историческом исследовании (некоторые замечания к методологическим исканиям конца XX в.) // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник. — Харків: АО «Бизнес Информ», 1998. — Вип. 3. — С. 15-22.

Куделко С. М., Посохов С. І. До створення «Харківського біографічного словника» // Треті Сумцовські читання: матеріали наукової конференції (18 квітня 1997 р.). — Харків, 1998. — С. 32- 34.

Куделко С. М., Сухина В. Ф. Рижский Иван Степанович // Выдающиеся педагоги высшей школы г. Харькова. Биографический словарь. — Харьков: Глобус, 1998. — С. 508-510.

Михеев В. К. Харківський державний університет як регіональний центр освіти: історія та сучасність // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К.: Рідний край, 1997. — Вип. 2. — С. 58-61.

Мохамад Хашем Мустафа Эль-Хусейни. Археологические памятники Баальбека византийско-арабского периода. — Харьков: «Форт», 1998. — 34 с.

Мохамад Хашем Мустафа Эль-Хусейни. К вопросу о времени основания Баальбека // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 1998. — Вип. 2. — С. 129-131.

Мохамад Хашем Мустафа Эль-Хусейни. Материальная культура жителей Баальбека римского периода. — Харьков: «Форт», 1998. — 21 с.

Найстаріша вузівська газета України (до 70-тиріччя багатотиражної газети Харківського державного університету) / Укладачі: О. О. Нерух, С. І. Посохов. — Харків, 1997. — 72 с.

Павлова О. Г. Викладання історії мистецтва у Харківському університеті в ХІХ — на початку ХХ століть // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 121-127.

Павлова О. Г. До питання приватної та громадської ініціативи у справі організації художніх шкіл і студій у ХІХ — поч. ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 1997. — С. 114-119.

Павлова О. Г. До питання про вивчення історії мистецтв у Харкові кінця ХІХ — початку ХХ ст. // Харківський історіографічний збірник. — Харків, 1998. — Вип. 3. — С. 115-120.

Павлова О. Г. Дослідження і викладання історії мистецтва у Харкові (ХІХ — початок ХХ ст.): Автореф. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1998. — 17 с.

Пикалов В. Г. Историографическая подготовка студентов в вузе: Круглый стол // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник. — Харків: АО «Бизнес Информ», 1998. — Вип. 3. — С. 162-163.

Пикалов В. Г. 300 вопросов и ответов (тестовые задания по истории). — Харьков, 1998. — 72 с.

Посохов С. И. Материалы к биографии М. А. Барга (харьковский период) // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник. — Харків: АО «Бизнес Информ», 1998. — Вип. 3. — С. 228-231.

Посохов С. І. Про вшанування пам'яті Д. І. Багалія (з листування Н.В. Полонської-Василенко та О. Д. Багалій) // Багаліївські читання в НУА: Програма та матеріали. — Харків: Око, 1998. — С. 43-45.

Посохов С. І. Церква і розвиток освіти в Слобідській Україні (XVIII — початок XIX ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — К.: Рідний край, 1997. — Вип. 2. — С. 165-174. (у співавт.)

Скирда В. В. Археологічні дослідження на Валківщині // Місто на краю Дикого поля. Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 350-річчю Валок. — Валки, 1997. — С. 6-8.

Скирда В. В. Археологічні дослідження В.В. Пасека на Харківщині // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 58-68.

Скирда В. В. Перші спроби археологічних досліджень вченими Харківського університету // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник. — Харків: АО «Бизнес Информ», 1998. — Вип. 3. — С. 107-112.

Скирда В., Яцина О., Каневський І. Єнеолит і бронзовий вік на Харківщині // Український засів. — Харків, 1997. — Ч. 10-12 (53-55). — С. 82-88.

Солнцев Л. А., Шрамко Б. А. Металлографические исследования железных изделий Люботинского городища // Люботинское городище. — Харьков: Регион-информ, 1998. — С. 132-142.

Шрамко Б. А. Люботинское городище // Люботинское городище — Харьков: Регион-информ, 1998. — С. 9-131.

Шрамко Б. А. Металлографические исследования железных изделий (из Кургана Чертомлык) // Sonderdruck aus Konigskurgan Certomlyk. — Mainz, 1998. — S. 185-192. (Hamburger Forschungen zur Archäologie, Tbd. 3).

Кафедра нової та новітньої історії

Гринченко Г. Г. «Бумаги генерала Л.Д. Клея» как источник для изучения американской оккупационной политики в Германии // Міжнародні зв'язки народів Європи. — Запорізький державний університет, 1997. — С. 28-32.

Гринченко Г. Г. Подготовка и учреждение американской оккупационной администрации в Германии // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 223-234.

Гринченко Г. Г. Утворення об'єднаної англо-американської окупаційної зони (1946 рік): правові аспекти // Актуальні пробле-

ми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених. — Харків, 1997. — Вип. 3. — С. 255-261.

Елкин А. И. Русская школа в Польше (1918-1939) // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 214-222.

Історія західних та південних слов'ян. XX ст. / *Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк* та ін. — Харків: Око, 1998. — 464 с.

Кунденко С. П. Ідеї та принципи виробничої демократії в програмних документах політичних партій Франції в 70-ті роки XX ст. // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених. — Харків: Основа, 1997. — Вип. 3-4. — С. 122-128.

Кунденко С. П. Розвиток виробничої демократії у французькому суспільстві (перша половина 80-х рр. XX ст.): Автореф.... канд. іст. наук. — Харків, 1998. — 19 с.

Кунденко С. П. Французький патронат та проблема розширення прав найманих робітників на виробництві в 1981-1983 рр. // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених. — Харків: Основа, 1997. — Вип. 3-4. — С. 261-265.

Страшнюк С. Ю., Пугач Є. П. Політичні кризи та анти-тоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50-80-і роки XX ст.). Хрестоматія для історичних факультетів вузів. — Харків: АО «Бизнес Информ», 1998. — 392 с.

Тумаков А. И., Чижов А. П. Российская народническая эмиграция в Болгарию (1878-1895 гг.) // Болгарский ежегодник. — К., 1998. — Т. 3. — с. 51-65.

Чувило А.А. Индийский национальный конгресс и международные отношения (1914-1929 гг.) // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 3. — С. 204-214.

Чувило Л. А. Востоковедение в Харьковском университете (1917-1997 гг.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. — Харків, 1997. — С. 163-169.

Чувило Л. А. Индологическое наследие Д.Н. Овсяннико-Куликовского // Вісник ХДУ. — 1998. — № 411: Спадщина Д. М. Овсяннико-Куликовського та сучасна філологія. — С. 223-228.

Кафедра історії Росії

Волосник Ю. П. Відбудова народного господарства СРСР. 1945 — початок 50-х рр.: повернення до тоталітарної моделі розвитку. Лекція-консультація для студентів IV курсу заочної форми навчання. — Харків, 1998. — 11 с.

Волосник Ю. П. Національний склад нової буржуазії України в роки НЕПу // Вісник ХДУ. — 1998. — № 401. — Історія України. — Вип. 2. — С. 226-238.

Волосник Ю. П. Політика обмеження прав нової буржуазії в Україні в роки НЕПу // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 153-161.

Волосник Ю. П. Підприємці і робітники приватнокапіталістичного сектора України в роки НЕПу // Вісник ХДУ. — 1998. — № 401. — Історія України. — Вип. 2. — С. 136-147.

Духопельников В. М. К вопросу об «антиукраинской» политике России // Материалы 2-й Международной научно-практической конференции «Диалог украинской и русской культур в Украине». — К., 1998. — С. 90-94.

Духопельников В. М. Современные традиции культурного развития Слобожанщины // Права человека в диалоге культур: Материалы научной конференции (26-28 ноября 1998 г.). — М.: РГГУ, 1998. — С. 58-60.

Любичев М. В. Полабські та поморські слов'яни у VI — X ст.: Посібник з курсу історії південних та західних слов'ян для студентів IV курсу денного та V курсу заочного відділень історичного факультету. — Х.: ТОВ «Знання LTD», 1997. — 16 с.

Любичев М. В. Этнополитические отношения в Восточной Европе в период становления древнерусского государства: Пособие по спецкурсу для студентов исторического факультета. — Харьков, 1998. — 21 с.

Любичев М. В. Рецензія на книгу В. В. Приймака «Структура населення верхньої течії Псла в VIII — X ст.» // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1998.

Любичев М. В. Нові знахідки «виїмчастих емалів» у верхній течії Сіверського Донця // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1998. (у співавт.)

Сичова В. В. Аналіз тактичних відмінностей соціал-демократів на виборах та в роботі IV Державної думи (1912-1914 рр.) // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 127-137.

Степаненко Т. Л. Національне виховання студентської молоді: проблеми та перспективи // Научные исследования. Опыт-поиски. Харьковский сборник научных трудов. — Харьков, 1998. — Вип. 2. — С. 93-94.

Хрестоматія з історії середніх віків. Посібник для 7 класу середньої школи / Упоряд.: В. М. Духопельников. — К.: Освіта, 1998. — 160 с.

Duchopelnikow W., Donskoj H. Sredniowiecze (koniec XV – polowa XVII w.) — Lviv: Svit, 1997. — 160 s.

Duchopelnikov V. M., Donskoj G. M. A kozepkor (a XV sz. vege -a XVII sz. kozepe) — Lviv: Svit, 1997. — 144 dd.

Duchopelnikov V. M., Donskoi Gr. M. Evul mediu (sfarsitul sec. al XV-lea — mijlocul sec. al. XVII-lea) — Lviv: Svit, 1997. — 128 p.

Кафедра історії України

Бердута М.З. Український народний одяг Лівобережної та Слобідської України XIX — початку XX ст. // Збірник наукових праць Харківського інституту соціального прогресу. — Харків, 1998. — Вип. 3. — С. 30-34.

Бутенко В.І. Історія в особах: М. Лозинський в національно-визвольному русі початку XX ст. та в революції 1918 — 1919 рр. в західноукраїнських землях // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 103-113. (у співавт. с Н. В. Лапчинською).

Калініченко В. В. Історія України: Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти. — К.: Генеза, 1998. — 96 с. (у співавт.).

Калініченко В. В. Земельна громада в Україні (1922-1930 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1998. — Вип. 4. — С. 86-112.

Калініченко В. В. Аграрна політика радянської влади в Україні (1946-1953) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої Історії. — Харків, 1997. — С. 56-60.

Кравченко В. В. Д. І. Багалій: шлях золотої середини // Багаліївські читання в Народній Українській Академії. Програма та матеріали. — Харьков, 1998. — С. 13-14.

Кравченко В. В. Передмова (до перекладу праці Й.-Х. Енгеля «Історія України та українських козаків» 1798 р.), коментар. // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. — Харків: Майдан, 1998. — Вип. 1. — С. 243-246.

Кравченко В. В. «Словарь малорусской старины» 1808 р. та його автор // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. — Харків: Майдан, 1998. — Вип. 1. — С. 104-117.

Кравченко В. В. М. І. Яворський та Д. І. Багалій в світлі архівних документів // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. — Харків: Майдан, 1998. — Вип. 1. — С. 195-202.

Кравченко В. В., Сарбей В. Г. Дмитро Іванович Багалій (1857-1932 рр.): Академіки НАН України. Ювілейне видання. — К., 1998. — 16 с.

Кравченко В. В., Страшнюк С. Ю. Полоністика в Харківському університеті (XIX — початок XX століття) // Вісник Київського університету. — 1998. — Історія. — Вип. 37. — С. 14-17.

Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. ... канд. іст. наук. — Харків, 1998. — 22 с.

Наумов С. О. «Замах» на пам'ятник О.С. Пушкіну в Харкові (1904 р.) // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. — Харків: Майдан, 1998. — Вип. 1. — С. 118-126.

Рябокобила О. О. Харківський історичний архів в період становлення краєзнавчої роботи (1880-1925 рр.) // Вісник ХДУ. — 1998. — № 413. — Історія. — Вип. 30. — С. 87-94.

Скоробогатов А. В. Простий харків'янин взимку 1941/42 рр. // Матеріали наукової конференції «Харків 30-40-х рр. XX ст. Література. Історія. Мистецтво». — Харків, 1998. — С. 178-181.

Скоробогатов А. В. Україна на початку війни очима службовців вермахту // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Харків: Майдан, 1998. — Вип. 1. — С. 208-227.

Упорядник С. Б. Сорочан.

НАШІ АВТОРИ

Бакуменко Костянтин Іванович — науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею.

Бакуменко Олена Олексіївна — аспірантка кафедри історії Росії ХДУ.

Бердута Михайло Захарович — канд. іст. наук, доцент кафедри історії України ХДУ.

Буйнов Юрій Володимирович — канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХДУ.

Волосник Юрій Петрович — канд. іст. наук, доцент кафедри історії Росії ХДУ.

Дідик Віктор Васильович — викладач історії середньої школи № 52 м. Харкова.

Дудко Дмитро Михайлович — канд. іст. наук, ведучий науковий співробітник літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди.

Йолкін Анатолій Іванович — канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії ХДУ.

Калініченко Вячеслав Володимирович — аспірант загальноуніверситетської кафедри історії України ХДУ.

Каніщев Григорій Юрійович — аспірант заочного відділення кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХДУ, асистент кафедри політології Харківського державного аерокосмічного університету «ХАІ».

Каплін Олександр Дмитрович — канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХДУ.

Лантух Ігор Валерійович — аспірант кафедри економічної історії і теорії Харківської державної академії культури.

Лейбфрейд Олександр Валерійович — кандидат архітектури, доцент, почесний член Української академії архітектури.

Ленько Олександр Валерійович — аспірант кафедри нової та новітньої історії ХДУ.

Лехан Лариса Борисівна — аспірантка кафедри історії України ХДУ.

Лисенко Майя Станіславівна — пошукач кафедри історії України ХДУ.

Литовченко Вікторія Валеріївна — пошукачка кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХДУ.

Литовченко Сергій Дмитрович — пошукач кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХДУ.

Логовський Ігор Миколайович — пошукач кафедри історії Росії ХДУ, викладач Харківського пожежно-технічного училища.

Майстренко Владислав Сергійович — канд. іст. наук, викладач кафедри історії України ХДУ.

Мещеряков Євген Валерійович — аспірант кафедри теорії та історії держави та права Харківського університету внутрішніх справ України.

Михайличенко Ігор Михайлович — аспірант кафедри історії України ХДУ.

Молтусов Валерій Олексійович — пошукач кафедри історії Росії, науковий співробітник музею Полтавської битви (м. Полтава).

Наумов Сергій Олексійович — канд. іст. наук, доцент кафедри історії України ХДУ.

Нефьодов Костянтин Юрійович — аспірант кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХДУ.

Пахомов Віталій Федорович — канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії ХДУ.

Рябокобила Олена Олександрівна — аспірантка кафедри історії України ХДУ.

Скоробогатов Анатолій Васильович — канд. іст. наук, доцент кафедри історії України ХДУ.

Солошенко Олена Михайлівна — канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури.

Степаненко Тамара Леонідівна — канд. іст. наук, доцент кафедри історії Росії ХДУ.

Тортіка Олександр Олександрович — ст. викладач кафедри історії України і музеєзнавства Харківської державної академії культури.

Федоренко Людмила Василівна — канд. іст. наук, доцент Харківської юридичної академії.

Чувпило Лідія Олександрівна — аспірантка кафедри нової та новітньої історії ХДУ.

Чувпило Олександр Олександрович — професор, д-р іст. наук, професор кафедри нової та новітньої історії ХДУ.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине.
ВВ — Византийский временник.
ВДИ — Вестник Древней Истории.
ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации.
ГАХО — Государственный архив Харьковской области.
Губвиконком — Губернський виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.
Губраднаргосп — Губернська рада народного господарства.
ДАКО — Державний архів Київської області.
ДАОО — Державний архів Одеської області.
ДАХО — Державний архів Харківської області.
ЗУ УСРР — Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
ИАК — Известия Археологической комиссии.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
НЭ — Нумизматика и эпиграфика.
РДАЕ — Російський державний архів економіки.
РСІ — Робітничо-Селянська інспекція.
СА — Советская археология.
СУ УССР — Сборник узаконений УССР.
УІЖ — Український історичний журнал.
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка.
ЦДАВОУУ — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
ЦДАГОУ — Центральний державний архів громадських об'єднань України.
AW — Ancient World.
BCH — Bulletin de Correspondance Hellenique.
BHR — Bulgarian Historical Review.
JHS — Journal of Hellenic Studies.
MDAI (A) — Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut. (Athenische Abteilung).
RGA — Res gestae divi Augusti.

Збірник наукових праць

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 441

ІСТОРІЯ

Випуск 31

Відповідальний за випуск С. Б. Сорочан

Коректор О. Котух

Комп'ютерна верстка Л. Лібуркіна

Підписано до друку 01.12.99 р. Формат 60 x 84/16.
Папір офсетний. Умов.-друк. арк. 17,5. Облік.-вид. арк. 19,7.
Тираж 500 прим. Зам. №
Замовлене

Видавництво «Бізнес Інформ».

310002 Харків, вул. Маршала Бажанова, 28, к. 319.

Тел.: (0572) 14-27-55, 14-27-56